

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
(σε συνεργασία με το τμήμα Ψυχολογίας)
«Κοινωνικός αποκλεισμός και μειονότητες»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

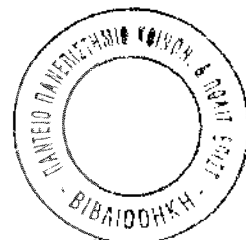
ΘΕΜΑ

"Η διαδικασία μεταβολής των μορφών εργασίας στην Δ.Ευρώπη και τις Η.Π.Α από την δεκαετία του 40 έως και σήμερα, οι νέες μορφές εργασιακών σχέσεων που προέκυψαν και οι επιπτώσεις τους στην αγορά εργασίας και την κοινωνία γενικότερα."

Επιβλέπων καθηγητής: Μιχάλης Ψαλιδόπουλος
Άλλα μέλη της επιτροπής: - Α. Λύτρας
- Δ. Δασκαλάκης

Εισηγητής
Νεραντζής Γεώργιος
(κατεύθυνση Κοινωνιολογίας)

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ.....	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ.....	18
2.1: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.....	19
2.1.1: ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ-ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	20
2.1.2: Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ.....	25
2.1.3: ΕΘΝΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ-Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ.....	30
2.2: Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ ΣΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	32
2.3: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.....	35
2.3.1: ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ - ΑΝΕΡΓΙΑ.....	35
2.3.2: ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ- ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ.....	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ.....	45
3.1: Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΟΜΗΣ.....	46
3.1.1: Η ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΔΟΜΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.....	47
3.1.2: Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 70.....	54
3.1.3: ΕΘΝΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ-Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ.....	56
3.2: Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ.....	62
3.3: ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΔΙΟ..	65
3.3.1: ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ - ΑΝΕΡΓΙΑ.....	65
3.3.2: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ.....	71
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	77

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η προκείμενη μεταπτυχιακή διατριβή έχει ως σκοπό να παρουσιάσει και να αναλύσει την συγκεκριμένη κοινωνική δομή της συσσώρευσης, που διαμορφώθηκε στον πυρήνα των αναπτυγμένων χωρών του καπιταλιστικού κόσμου (Β.Αμερική και Δ.Ευρώπη) κυρίως μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και τη διαδικασία μετάβασης σε μια διαφορετική κοινωνική δομή συσσώρευσης, που παρατηρήθηκε σταδιακά από τα τέλη της δεκαετίας του 60 και τις αρχές της δεκαετίας του 70 και που συνεχίζεται ως την εποχή μας.

Η προσπάθεια να αναλυθούν οι συγκεκριμένες μορφές της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος θα στηριχθεί στην παράθεση και ανάλυση στοιχείων, που αφορούν την οικονομική, πολιτικο-ιδεολογική και κοινωνική πλευρά των συγκεκριμένων δομών συσσώρευσης, τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, αλλά και στην μεταξύ τους αλληλεπίδραση στην πορεία εξέλιξής τους. Η προσέγγισή μας στα στοιχεία αυτά θα βασιστεί στην προσπάθεια επισήμανσης και ανάλυσης της δράσης των συλλογικών υποκειμένων στα πλαίσια των ταξικών σχέσεων του καπιταλιστικού συστήματος (σχέσεων ανταγωνισμού και κυριαρχίας, δηλαδή) μέσα σε κάθε κοινωνία και των σχέσεων ανταγωνισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα συλλογικά αυτά υποκείμενα είναι απολύτως προσδιορίσιμα και είναι, από τη μία πλευρά η τάξη που προσδιορίζεται κοινωνικά από την προσφορά μισθωτής εργασίας, και από την άλλη η αστική τάξη, ιδίως η μονοπωλιακή της μερίδα, που κατέχει τα μέσα παραγωγής (Λύτρας, 2000, σελ.84). Βέβαια, πέρα από τα βασικά αυτά συλλογικά υποκείμενα, ουσιαστικό ρόλο στη διαδικασία αναδιάρθρωσης

της δομής της συσσώρευσης έπαιξε και το κράτος, με την παρεμβατική του πολιτική στις διαδικασίες της κοινωνικής πολιτικής, και οικονομικής εξέλιξης των κοινωνικών σχηματισμών σε εθνικό και σε παγκόσμιο επίπεδο (Brett, 1986, σελ.2).

Η δράση των συλλογικών κοινωνικών υποκειμένων έχει ως σκοπό να καθορίσει τη διάρθρωση της δομής συσσώρευσης του καπιταλισμού προς οφελός τους μέσα από τη διαδικασία και την έκβαση της ταξικής σύγκρουσης στα πλαίσια της μεταπολεμικής εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος (Bowles-Edwards, 1999, σελ.62). Ο αγώνας αυτός των συλλογικών υποκειμένων για τον επικαθορισμό της λειτουργίας της διαδικασίας συσσώρευσης είναι αυτός που προκαλεί την μεταβολή και την εξέλιξη του προτύπου της δομής της συσσώρευσης μέσα στην ιστορική διαδικασία (Τσαούσης, 1998, σελ.185).

Βέβαια, δε θα περιοριστούμε μόνο στη γενικότερη προσπάθεια ανάλυσης των δεδομένων της μεταβολής της δομής της συσσώρευσης αλλά θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε και πως αυτές οι μεταβολές επηρέασαν τον κοινωνικό ιστό μέσα από φαινόμενα, όπως η εργασία (και ο αντίποδας της η ανεργία), τα συστήματα πρόνοιας των κρατών και οι κοινωνικές ανισότητες (δηλαδή, φαινόμενα σαν την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό).

Ωστόσο, θα πρέπει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι η διαδικασία διαμόρφωσης και ,παράλληλα, μεταβολής της μεταπολεμικής δομής της συσσώρευσης δεν εξελίχθηκε με ένα απόλυτα ομοιόμορφο τρόπο σε όλα τα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη. Εξελίχθηκε με διαφορετικό τρόπο, σε διαφορετικό, σχετικά, χρόνο και με διαφορετικό επίπεδο προσαρμογής στις μεταβολές για κάθε καπιταλιστική χώρα (Marglin-Schor, 1991, σελ.55). Επομένως, κατ' ανάγκην (εξαιτίας,

βέβαια, και του περιορισμένου μεγέθους της) η εργασία αυτή θα επιδιώξει να αναλύσει τις γενικότερες τάσεις στο σύνολο των ανεπτυγμένων κρατών, παρά να αναλύσει τις ιδιαίτερες μορφές που πήρε η διαδικασία της μεταβολής σε κάθε χώρα ξεχωριστά. Κάτι τέτοιο μάλλον θα απαιτούσε μια μεγαλύτερη έκταση και, βέβαια, πολύ περισσότερα διαθέσιμα δεδομένα για να μπορέσει να επιτευχθεί ένα ουσιαστικό αποτέλεσμα προς την κατεύθυνση αυτή.

Η παρουσίαση και η ανάλυση της διαδικασίας μεταβολής της δομής συσσώρευσης του καπιταλιστικού προτύπου θα στηριχθεί κυρίως σε ήδη επεξεργασμένα, από την ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, στοιχεία και όχι σε πρωτογενή στατιστικά δεδομένα.

Ωστόσο, η παρουσίαση της διαδικασίας μεταβολής της δομής συσσώρευσης του καπιταλιστικού συστήματος στην περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και ως την εποχή μας δεν μπορεί από μόνη της να αποκαλύψει τους διαχρονικούς εκείνους παράγοντες, που συνέβαλλαν αποφασιστικά στην σχετική παγίωση της συγκεκριμένης δομής. Ο καπιταλισμός, άλλωστε, είναι ένα ιστορικό κοινωνικό σύστημα, που εξελίσσεται ταυτόχρονα διαχρονικά και συγχρονικά (Βάλλερστειν, 1987, σελ.17). Κατά συνέπεια, για τις εξελίξεις της περιόδου που εξετάζουμε, παίζει βασικό ρόλο η περίοδος που προηγήθηκε, η οποία καθόρισε το γιατί προέκυψε η συγκεκριμένη δομή της συσσώρευσης και όχι κάποια άλλη και το πως διαμορφώθηκαν οι βασικοί παράγοντες που επηρέασαν τη λειτουργία του καπιταλισμού στην, υπό διερεύνηση, περίοδο. Άλλωστε, οι «...κοινωνίες δεν είναι στατικές οργανώσεις. Υπόκεινται στις διαδικασίες της αλλαγής και του μετασχηματισμού.» (Λύτρας, 2000, σελ.29). Αρά θα ήταν άτοπο να μην εξετάσουμε το ιστορικό υπόβαθρο της μεταπολεμικής διάρθρωσης της διαδικασίας συσ-

σώρευσης, ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τους βασικούς μηχανισμούς και την δυναμική της κοινωνικής οργάνωσης της εποχής, που στηρίζονται στην έννοια της αλλαγής, τόσο της απρόβλεπτης όσο και της προσχεδιασμένης και σταθερά καλλιεργημένης στα πλαίσια του κοινωνικού σχηματισμού (Λύτρας, 2000, σελ.29).

Επομένως, το πρώτο κεφάλαιο της διατριβής μας θα περιλαμβάνει, ακριβώς, μια ιστορικόκοινωνική προσπάθεια παρουσίασης και ανάλυσης των παραγόντων και των ιστορικών γεγονότων, που από την αρχή του 20^{ου} αιώνα, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις και το υπόβαθρο για τις μεταπολεμικές εξελίξεις στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Το επόμενο κεφάλαιο θα αφορά στην παρουσίαση και ανάλυση της δομής της συσσώρευσης στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος στην περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Η ανάλυση αυτή θα προσπαθήσει να ανασυνθέσει και να παρουσιάσει την ισορροπία και την εξέλιξη του κοινωνικού σχηματισμού μέσα από την παρουσίαση και ανάλυση της διαδικασίας συλλογικής δράσης και αντιπαράθεσης των κοινωνικών υποκειμένων αλλά και των άλλων παραγόντων τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Θα επισημανθεί, ιδιαίτερα, η επίδραση των γενικότερων οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων πάνω στα κοινωνικά φαινόμενα της εργασίας-ανεργίας, των προνοιακών συστημάτων και της κοινωνικής ανισότητας.

Σ' ένα τρίτο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τους παράγοντες εκείνους που προκάλεσαν και επέτειναν τη διαδικασία μεταβολής της μεταπολεμικής δομής της συσσώρευσης στα τέλη της δεκαετίας του 60 και τις αρχές της δεκαετίας του 70. Επίσης, θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε και να οριοθετήσουμε τα στοιχεία της

νέας δομής συσσώρευσης, που άρχιζε σταδιακά να εμφανίζεται μετά τα μέσα της δεκαετίας του 70.

Σ' ένα τελευταίο κεφάλαιο, θα παρουσιάσουμε κάποια συμπεράσματα, που θα προκύψουν από την «αντιπαραβολή» των δύο μορφών, που έλαβε η διαδικασία συσσώρευσης και θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε και να οριοθετήσουμε τη δυναμική της μεταβολής του καπιταλιστικού συστήματος και την πορεία της προς το μέλλον. Βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί σ' αυτό το σημείο ότι τα συμπεράσματα αυτά δεν έχουν την έννοια της πρόβλεψης ή της απόλυτης οριοθέτησης του κοινωνικού γίγνεσθαι. Αντίθετα, αποτελούν μια εκτίμηση με βάση τα γεγονότα και τις δράσεις των κοινωνικών υποκειμένων, που επισημάνθηκαν στη διάρκεια της ιστορικής πορείας του καπιταλιστικού συστήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 : ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Η προσπάθεια, λοιπόν, να παρουσιάσουμε και να αναλύσουμε την μορφή της διαδικασίας συσσώρευσης στα χρόνια μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο θα πρέπει, συμβατικά τουλάχιστον, να ξεκινήσει περίπου από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Βέβαια, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε ότι ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα επρόκειτο να εμφανιστούν καινούργιες μορφές συλλογικής οργάνωσης στα πλαίσια της εργατικής τάξης, καθώς και μια αυξανόμενη πολιτική συνειδητοποίηση, που θα οδηγούσε στην έξαρση της αντιπαράθεσης με την αστική τάξη στις επόμενες δεκαετίες (Novak, 1988, σελ.85). Η

αντιπαράθεση αυτή για την διανομή του παραγόμενου κοινωνικού υπερπροϊόντος μεταξύ των εργατών και των καπιταλιστών καθόρισε μελλοντικά τις εξελίξεις στο πεδίο της κοινωνικής μεταβολής (Bowles-Edwards, 1999, σελ.90). Η εργατική τάξη, στα πλαίσια αυτής της αντιπαράθεσης, βασίστηκε σε νέες μορφές οργάνωσης που περιελάμβαναν εργαζόμενους σε διαφορετικά επαγγέλματα, προσπαθώντας οι εργαζόμενοι να ενταχθούν σε συλλογικότητες «με όρους ταξικούς, κυρίως, παρά με βάση το επάγγελμά τους» (Novak, 1988, σελ.85). Άλλωστε, δεν είναι τυχαία η ίδρυση του Εργατικού κόμματος της Αγγλίας το 1906, ως μια έκφραση συλλογικότητας της εργατικής τάξης, που θα διεκδικούσε, έτσι, την ικανοποίηση των αιτημάτων της απέναντι στην αστική τάξη (Novak, 1988, σελ.85).

Βέβαια, ως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η δύναμη της εργατικής τάξης (ή μάλλον ενός αρκετά μεγάλου «σκληρού πυρήνα» της) στηριζόταν κυρίως στην «τέχνη», στην ιδιαίτερη, δηλαδή, γνώση του εργάτη για την συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία που εκτελεί, πράγμα που αποτελούσε έναν ισχυρό φραγμό για τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου (Κοριά, 1985, σελ.29). Απέναντι σ' αυτήν την ενεργό αντίσταση της εργατικής τάξης στις προσπάθειες των αστών να ιδιοποιηθούν το μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού υπερπροϊόντος, αυτοί αντέδρασαν και προσπάθησαν να συντρίψουν με διάφορους τρόπους την αντίσταση αυτή. Οι τρόποι αυτοί εκτείνονται από την εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας και τη βιαιότητα της εκμηχάνισης της παραγωγής μέχρι την ανεργία και την πείνα που σκοπό είχαν να τιθασεύσουν τις απαιτήσεις και τις διεκδικήσεις των εργατών (Κοριά 1985, σελ.41). Όπως, άλλωστε, υποστήριζε και ο W. Churchill στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, υπήρχε η τάση σε πολλές επιχειρήσεις της ε-

ποχής, ίσως και στις περισσότερες, να έχουν στη διάθεσή τους ένα ποσοστό περιστασιακών εργαζομένων, που ήταν διαθέσιμοι ως πλεόνασμα και τους χρησιμοποιούσαν για να επιβάλλουν αυστηρή πειθαρχία στους υπόλοιπους εργαζομένους και να κρατούν τους μισθούς χαμηλά (Novak, 1988, σελ.42). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι δυνάμεις της αγοράς κυριαρχούσαν, σχεδόν ανεξέλεγκτα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και είχαν καθηλώσει το εργατικό κίνημα σε μια κατάσταση φτώχειας και αδυναμίας, που θεμελιωνόταν πάνω στην ανεργία και την περιστασιακή απασχόληση ενός μεγάλου μέρους της εργατικής τάξης συμπιέζοντας, έτσι, και το υπόλοιπο τμήμα των «προνομιούχων» (εξειδικευμένων) εργατών.

Παρ' όλα αυτά το προνόμιο που είχαν ακόμα οι εργάτες στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, να μπορούν, δηλαδή, ακόμη ως ένα βαθμό να ελέγχουν τη διαδικασία παραγωγής εξαιτίας της ειδικευμένης γνώσης που κατείχαν πάνω στους βιομηχανικούς χειρισμούς, είναι μια σημαντική πηγή δύναμης. Με βάση αυτή την, αρκετά σημαντική, γνώση των χειρισμών της διαδικασίας παραγωγής, οι εργάτες εφάρμοζαν την εποχή εκείνη μια «συστηματική κωλυσιεργία» στη διάρκεια της παραγωγής, πράγμα που αποτελούσε ένα τρόπο άμυνας απέναντι στην ανεργία (καθώς η χρονική επέκταση της εργασίας επέκτεινε και τον αμειβόμενο χρόνο εργασίας) και την προσπάθεια διάβρωσης της συλλογικής τους δύναμης από την πλευρά της αστικής τάξης (Κοριά, 1985, σελ.41)

Ωστόσο, αυτό που θα αλλάξει δραματικά τους συσχετισμούς δυνάμεων είναι η εφαρμογή στην παραγωγική διαδικασία από την πλευρά των καπιταλιστών των αρχών του "Scientific Management" του Τέιλορ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η βασική συνεισφορά αυτής της εξέλιξης ήταν συντριβή του τεχνίτη-εργάτη, «η απελευθέρωση», δηλαδή, «της εργα-

σιακής διαδικασίας από την εξουσία, που αυτός εξασκεί, ώστε στη θέση της να εδραιωθούν ο νόμος και οι νόρμες των αφεντικών» (Κοριά, 1985, σελ.46). Ο Χ.Φορντ ήταν ο πρώτος που εφάρμοσε στη βιομηχανία το σύστημα οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας του Τέιλορ ανοίγοντας νέες προοπτικές για την διαδικασία παραγωγής και την οικονομία γενικότερα (Κοριά, 1985, σελ 70-71). Μ' αυτόν τον τρόπο η παραγωγική διαδικασία αρχίζει να αποκτά χαρακτηριστικά, όπως η παραγωγή σε μεγάλες σειρές (μαζική παραγωγή), η ευρύτερη χρήση των μηχανών για την εξοικονόμηση χρόνου και την εκμετάλλευση των εργαζομένων και, βέβαια, μια γενικότερη συμφωνία για τις αμοιβές των εργατών, που αρχίζουν να αυξάνονται σημαντικά σε άμεση σύνδεση με την αύξηση της παραγωγικότητας, ώστε να ενισχύουν τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά. Οι διαδικασίες αυτές εξελίχθηκαν σταδιακά σχεδόν σ' όλη τη διάρκεια του α' μισού του 20^{ου} αιώνα, τόσο στις Η.Π.Α, όπου πρωτοεμφανίσθηκαν, όσο και στις άλλες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες οι οποίες, κατά κάποιο τρόπο, τις μιμήθηκαν, είτε απόλυτα είτε με παραλλαγές (Κοριά, 1985, σελ.72-97).

Αποτέλεσαν, δε, το υπόβαθρο για την εδραίωση της μεταπολεμικής δομής συσσώρευσης του καπιταλισμού στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, βέβαια, οι μέθοδοι του Τέιλορ που εφαρμόζονταν στην παραγωγή και στηρίζονταν στην ακριβή μέτρηση των χρόνων εκτέλεσης μιας εργασίας και στο διαχωρισμό της «σύλληψης» από την εκτέλεση της εργασίας αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος μιας οργανωμένης, από την αστική τάξη, επίθεσης. Η επίθεση αυτή, βέβαια, δεν στρεφόταν κατά της «εργασίας» γενικά αλλά κατά της οργανωμένης και αγωνιστικής μερίδας της εργατικής τάξης, δη-

λαδή, κατά του «ειδικευμένου» τεχνίτη εργάτη και του συνδικάτου του (Κοριά, 1985, σελ.17). Αποτέλεσμα αυτής της επίθεσης ήταν η μετάθεση του απόλυτου ελέγχου (αν και πριν από την εξέλιξη αυτή οι καπιταλιστές είχαν το βασικό έλεγχο στη διαδικασία παραγωγής ως κάτοχοι των μέσων παραγωγής) της διαδικασίας παραγωγής στην πλευρά της διοίκησης και της ιδιοκτησίας, που τώρα πια αποφάσιζαν αποκλειστικά για τον σχεδιασμό και τις παραμέτρους εκτέλεσης της παραγωγής. Ουσιαστικά, δηλαδή, το βασικό στοιχείο που εμφανίζεται είναι ο συστηματικός σχεδιασμός και προϋπολογισμός όλων των στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας, η οποία δεν υπάρχει πια σαν μια διαδικασία στη φαντασία του εργάτη, αλλά μόνο στην φαντασία ενός εξειδικευμένου διοικητικού προσωπικού, τις εντολές του οποίου απλά εκτελούν οι εργαζόμενοι (Braverman, 1974, σελ.119). Το «σπάσιμο», δε, της εργασιακής γνώσης και διαδικασίας σε στοιχειώδεις κινήσεις (βασική αρχή του τείλορισμού), που δεν χρειάζονται ιδιαίτερη εξειδίκευση, κατέστησε δυνατή την μαζική είσοδο στην παραγωγή των μη ειδικευμένων εργατών. Κατά συνέπεια, εκδιώκεται από το εργοστάσιο ο επαγγελματίας εργάτης, που ταυτόχρονα είναι και συνδικαλισμένος και οργανωμένος εργάτης. Η είσοδος, δηλαδή, στο εργοστάσιο του ανειδίκευτου εργάτη δεν ήταν μόνο η είσοδος ενός φθηνότερου εργάτη (σε σχέση με τον εξειδικευμένο), αλλά ήταν και η είσοδος ενός ανοργάνωτου εργάτη, αδύναμου να υπερασπιστεί τα συμφέροντα και την αξία της εργασίας του (Κοριά 1985, σελ.53-54). Η συνολική αυτή «ήττα» της εργατικής τάξης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα συνεισέφερε αποφασιστικά σε μια αυξανόμενη αδυναμία της να ξεφύγει από τις συνθήκες της φτώχειας και να μπορέσει να αντιταχθεί δυναμικά στην προσπάθεια διάβρωσης της δύναμης της από την αστική τάξη με τις

νέες διαδικασίες διαχείρισης της παραγωγής και της εργασίας που είδαμε παραπάνω. Εάν, δε, στις συνθήκες φτώχειας προσθέσουμε και τα αρκετά μεγάλα ποσοστά ανεργίας των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα που χαρακτήριζαν την εργατική τάξη, έχουμε όλα τα συστατικά, που θα μπορούσαν δυνητικά να ριζοσπαστικοποιήσουν την εργατική τάξη και να την στρέψουν σε πορεία σύγκρουσης με την αστική τάξη για την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος. Η ύπαρξη, έστω και θεωρητικά, αυτής της προοπτικής ενίσχυσε την τάση στα πλαίσια της αστικής τάξης για κάποιες ενέργειες με σκοπό την αποφυγή δυσάρεστων εξελίξεων στα πλαίσια της κοινωνικής σύγκρουσης. Άλλωστε, πολλά μέλη της άρχισαν να θεωρούν «...ότι η ανάγκη να γίνει κάτι για την φτώχεια δεν ήταν μια σοσιαλιστική παρόρμηση, η ακόμα και μια ανθρωπιστική πράξη, αλλά απλά μια επιχειρηματική δραστηριότητα...» που θα διατηρούσε την καλή λειτουργία των επιχειρήσεων τους (Novak, 1988, σελ.77). Το φάντασμα μιας αυξανόμενα εχθρικής, οργανωμένης και συνεκτικής εργατικής τάξης, που θα αρνιόταν να δεχθεί τις υπάρχουσες συνθήκες ως φυσικές ή αναπόφευκτες και η οποία θα απειλούσε, εάν δεν γινόταν κάτι, να υπερβεί την υπάρχουσα κοινωνική δομή και τις κατεστημένες σχέσεις της κοινωνίας πλανιόταν ακόμα στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα παρά τις αλλαγές που είχαν γίνει στην διαδικασία παραγωγής και εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Αν, λοιπόν, ήθελε η αστική τάξη να αποφύγει την απειλή μιας εργατικής τάξης, σοσιαλιστικά κατευθυνόμενης και με επαναστατικούς σκοπούς, έπρεπε να βρει τα μέσα και τους τρόπους που θα εξασφάλιζαν την νομιμοφροσύνη της απέναντι στο κοινωνικό καθεστώς. Για να γίνει κάτι τέτοιο ο νεοφιλελευθερισμός επεδίωξε, τουλάχιστον φραστικά, να ταυτίσει τις τύχες του και τους σκοπούς του με αυτούς

της εργατικής τάξης. Όπως έλεγε, χαρακτηριστικά, ο Γ. Τσώρτσιλ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: «οι τύχες του φιλελευθερισμού και της εργασίας είναι αξεδιάλυτα διαπλεκόμενες, αναπτύχθηκαν από τις ίδιες δυνάμεις, και παρά τα παρόμοια προβλήματα, αντιμετώπισαν τους ίδιους εχθρούς» (Novak, 1988, σελ.113).

Βέβαια, και η ίδια η εργατική τάξη σταδιακά άρχισε να προσανατολίζεται προς μια μορφή ταξικής σύγκρουσης, η οποία είχε ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό της την προσπάθεια μεταρρύθμισης (στα πλαίσια, βέβαια, των μικρών δυνατοτήτων της) του καπιταλισμού και όχι την βίαιη, εκ βάθρων, ανατροπή του. Χαρακτηριστικό, ως προς αυτό, είναι το παράδειγμα της κατεύθυνσης που ακολούθησε το Εργατικό κόμμα της Αγγλίας, ή τουλάχιστον η κοινοβουλευτική του ηγεσία. Αυτό που τελικά επέλεξε ήταν ο μεταρρυθμιστικός σοσιαλισμός, που επεδίωκε να μεταρρυθμίσει σταδιακά τον καπιταλισμό μέσα από τους θεσμούς και όχι να τον ανατρέψει εκ βάθρων.

Παρά την μεταρρυθμιστική κατεύθυνση που πήρε στις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες το εργατικό κίνημα, δεν ήταν βέβαιο ότι θα εξακολουθούσε να την κρατά για πάντα.

Ο κίνδυνος να μετατραπεί η μεταρρυθμιστική μορφή της ταξικής σύγκρουσης σε επαναστατική-αναιρεπτική, που θα επανέφερε την εργατική τάξη ξανά στο κοινωνικό προσκήνιο ήταν υπαρκτός, εξαιτίας των γεγονότων, που συνέβησαν στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Ένα από τα γεγονότα αυτά ήταν ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος, που συνέβαλλε αποφασιστικά στην ριζοσπαστικοποίηση των μαζών, κυρίως στις χώρες της Δ. Ευρώπης (και όχι στις Η.Π.Α, οι οποίες δεν ανεμείχθησαν άμεσα στον πόλεμο αυτό) και στην αύξηση του κινδύνου για μια γενικευμένη κοινωνική εξέγερση για την ανατροπή του καπιταλι-

σμού (Hobsbawm, 1995, σελ.37-78). Παράλληλα, δε, και το ξέσπασμα της επανάστασης των Μπολσεβίκων στη Ρωσία το 1917, φαινόταν, τουλάχιστον θεωρητικά, να αποτελεί την σπίθα που θα ανατίναζε την μπαρουταποθήκη ενός καπιταλιστικού κόσμου με ένα εκρηκτικό κοινωνικό μείγμα, που αποτελούνταν από φτώχεια, ανεργία και αυξημένη εκμετάλλευση της εργατικής τάξης (Hobsbawm, 1995, σελ.80).

Παράλληλα, οι οικονομικές πολιτικές, που κυριαρχούσαν στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα βασίζονταν στην ανεμπόδιστη λειτουργία της αγοράς, σε κυβερνήσεις που ακολουθούσαν αντιπληθωριστικές πολιτικές, που επέμεναν στη δημοσιονομική ορθοδοξία, σε ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς, και στην σταθερή διατήρηση του «κανόνα του χρυσού» στις νομισματικές ισοτιμίες (Hobsbawm, 1995, σελ.138). Όλες αυτές οι πολιτικές επέτειναν τα κοινωνικά προβλήματα και οδηγούσαν σε μια επικίνδυνη κοινωνική ισορροπία, που αύξανε, έστω και έμμεσα, την πίεση που ασκούσαν οι κατώτερες τάξεις για κοινωνικές παραχωρήσεις και μεταρρυθμίσεις. Βέβαια, κυρίως το κράτος, μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, πήρε κάποια μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, που όμως ήταν αποσπασματικά και διστακτικά, καθώς δεν αποτελούσαν ένα ολοκληρωμένο σύστημα αντιμετώπισης των κοινωνικών αναγκών. Τα αποσπασματικά αυτά μέτρα εξέφραζαν μια αμφιταλάντευση του μηχανισμού του κράτους «ανάμεσα στην ανάγκη παραχωρήσεων κάτω από την πίεση του εργατικού κινήματος και την ανάγκη πολιτικής λιτότητας κάτω από την πίεση της οικονομικής κρίσης και των αναγκών αναδιάρθρωσης των κεφαλαίων» (Στασινοπούλου, 1992, σελ.50).

Το γεγονός, όμως, που επιτάχυνε τις διαδικασίες της κοινωνικής εξέλιξης και είχε σημαντική επίδραση στις κρατικές πολιτικές των

ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών ήταν η μεγάλη οικονομική ύφεση, που ξέσπασε το 1929, ως αποτέλεσμα των περιοριστικών οικονομικών πολιτικών που ακολουθούνταν μέχρι τότε στα κράτη αυτά. Άμεση συνέπεια της ύφεσης ήταν η τεράστια ανεργία που έπληξε το εργατικό κίνημα στην περίοδο αυτή και το ριζοσπαστικοποίησε επικίνδυνα. Πως θα μπορούσε, άλλωστε να μην γίνει κάτι τέτοιο όταν στα 1932-33 το 22-23% του εργατικού δυναμικού στην Μ.Βρετανία και το Βέλγιο, το 24% στη Σουηδία, το 27% στις Η.Π.Α, το 29% στην Αυστρία, το 31% στην Νορβηγία, το 32% στην Δανία και το 44% στην Γερμανία βρέθηκε άνεργο; «Η εικόνα που κυριαρχούσε τότε ήταν τα πινάκια σούπας για τους φτωχούς, οι "Πορείες Πεινασμένων" ανέργων που ξεκινούσαν από άκαπνες πλέον περιοχές, όπου οι μεταλλουργίες και τα ναυπηγεία είχαν σταματήσει να λειτουργούν, για να συρρεύσουν στην πρωτεύουσα και να καταγγείλουν εκείνους που θεωρούσαν υπεύθυνους για την κατάσταση αυτή» (Hobsbawm, 1995, σελ.126). Απέναντι σ' αυτές τις εξελίξεις οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις θεωρήθηκαν από τα κράτη και τις κυβερνήσεις ως αναπόφευκτες για να μπορέσει να υπονομευθεί η αυξανόμενη πολιτική συνειδητοποίηση των εργατών και να εκτονωθεί η πίεση, που ασκούσε η εργατική τάξη στο πεδίο της κοινωνικής σύγκρουσης. Βέβαια, οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις δεν απηχούσαν ακριβώς τα αιτήματα της εργατικής τάξης, αλλά αποτελούσαν κυρίως μια προσπάθεια της κυρίαρχης αστικής τάξης και του κράτους να εξασφαλίσουν την ύπαρξη και ισορροπία του καπιταλιστικού συστήματος (Novak, 1988, σελ.125). Το αντίτιμο για την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου ήταν η απόρριψη από τις κυβερνήσεις των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών του ακραίου οικονομικού φιλελευθερισμού και της ανεξέλεγκτης λειτουργίας των αγορών, που επικρατούσε ως τότε στις

οικονομικές πολιτικές των κρατών αυτών. Πιο συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζει ο Ε.Χόμπσμπάουμ «...η Μεγάλη Ύφεση εξανάγκασε τις δυτικές κυβερνήσεις να δώσουν στην κρατική τους πολιτική προτεραιότητα στα κοινωνικά προβλήματα και όχι στα οικονομικά...» (Hobbsbawm, 1995, σελ.128) Έτσι, για τις ανεπτυγμένες χώρες του δυτικού καπιταλισμού θεμέλιοι λίθοι της οικονομικής τους πολιτικής θα γίνουν σταδιακά η εξάλειψη της μαζικής ανεργίας, η πλήρης απασχόληση και η θεμελίωση σύγχρονων συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας με νόμους, όπως ο Social Security Act του 1935, που ψηφίστηκε στις Η.Π.Α.

Παράλληλα, κάποιοι ερευνητές, που ασχολούνταν με τα οικονομικά ζητήματα εκείνη την εποχή, μεταξύ των οποίων και ο Κέϊνς, άρχισαν να υποστηρίζουν ότι η αύξηση της πλήρους απασχόλησης θα είχε τονωτική επίδραση για τις καπιταλιστικές οικονομίες, που διέρχονταν μια περίοδο ύφεσης, καθώς τα εισοδήματα των πλήρως απασχολουμένων θα ενίσχυαν τη ζήτηση στις χώρες αυτές. Για να επιτευχθεί αυτό, υποστήριζαν, θα έπρεπε να υπάρχει μια πιο ενεργός παρέμβαση του κράτους στην οικονομική λειτουργία, ώστε να μπορεί να διαχειρίζεται τις κρίσεις του καπιταλιστικού συστήματος και να συμβάλλει στο ομαλό ξεπέρασμά τους. (Bowles-Edwards, 1999, σελ.66-68).

Το ιστορικό γεγονός, όμως, που συνέβαλλε αποφασιστικά στην ουσιαστική παγίωση αυτών των προθέσεων και των τάσεων στο επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας ήταν ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και, κυρίως, οι καταστροφές που επέφερε αυτός σ' όλες σχεδόν τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, εκτός ίσως από τις Η.Π.Α. Το τέλος του πολέμου με τον απέραντο σωρό ερειπίων που άφησε πίσω του προκάλεσε μια κατάσταση δυστυχίας και απελπισίας, που ήταν πολύ πι-

θανό να ενισχύσει την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση των λαών και να τους καταστήσει πρόθυμους να ακολουθήσουν συνθήματα για κοινωνική επανάσταση και οικονομικές πολιτικές «...ασύμβατες με το διεθνές σύστημα της ελεύθερης επιχείρησης, του ελεύθερου εμπορίου και των ελεύθερων επενδύσεων...» (Hobsbawm, 1995, σελ.297).

Επιπρόσθετα, η προπολεμική παγκόσμια καπιταλιστική τάξη φαινόταν να αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα δυσλειτουργίας, πράγμα που έδινε στην Σοβιετική Ένωση ένα αρκετά ισχυρό πλεονέκτημα απέναντι σε έναν εξασθενημένο καπιταλισμό με μόνο αξιόλογο εκπρόσωπο τις ΗΠΑ, που είχαν και τις μικρότερες συνέπειες από τον πόλεμο. Έτσι, λοιπόν, δημιουργούνταν σε παγκόσμιο επίπεδο ένας ασταθής και δυνάμει εκρηκτικός κόσμος, που η οποιαδήποτε αρνητική εξέλιξη θα ήταν αρκετά πιθανό να πλήξει την ομαλή λειτουργία του καπιταλισμού και να ενισχύσει τα κομμουνιστικά κινήματα στις ίδιες τις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Όπως, χαρακτηριστικά, προειδοποιούσε ο (σοσιαλιστής) πρωθυπουργός της Γαλλίας μεταβαίνοντας στις Η.Π.Α, μετά την λήξη του πολέμου, «...χωρίς οικονομική υποστήριξη πιθανότατα θα έπεφτε στις αγκάλες των κομμουνιστών...[Σ.τ.σ η διακυβέρνηση της Γαλλίας]» (Hobsbawm, 1995, σελ.296). Εξάλλου, και ο Quintin Hogg προειδοποιούσε στα 1945 τη Βουλή των κοινοτήτων στη Μ.Βρετανία: «Εάν δεν δώσετε στο λαό κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, θα σας δώσει αυτός κοινωνική επανάσταση...» δείχνοντας, έτσι, την αγωνία που επικρατούσε σ' όλες, σχεδόν, τις καπιταλιστικές χώρες για την έκβαση μιας ακόμα υποβόσκουσας κοινωνικής κρίσης, που είχε τις δυνατότητες εκείνη την περίοδο να εξελιχθεί σε ανοικτή κοινωνική σύγκρουση. Υπήρχε, δηλαδή, μια ανησυχία για την τύχη και την πορεία των βασικών θεσμών και σχέσεων του καπιταλισμού, πράγμα που

φαίνεται ξεκάθαρα και από την άποψη του Γ. Τσώρτσιλ, που υποστήριζε ότι ήταν βασικό να δώσουν στην πλειοψηφία των βιομηχανικών εργατών ένα άμεσο συμφέρον για τη διατήρηση των καπιταλιστικών θεσμών, ώστε μ' αυτό τον τρόπο να αυξηθεί η σταθερότητα της λειτουργίας των θεσμών αυτών.

Πίστευε, δηλαδή, ότι με την παραχώρηση από το κράτος μιας ασφάλισης ενάντια στις δύσκολες μέρες, αυτοί οι εργαζόμενοι δεν θα επηρεάζονταν από τις «κενές» υποσχέσεις του επαναστατικού σοσιαλισμού. Κατά συνέπεια, ο εργαζόμενος θα γινόταν ένας καλύτερος πολίτης, πιο αποδοτικός στη δουλειά του και ένας πιο ευτυχισμένος άνθρωπος (Novak, 1988, σελ.138). Η Έκθεση Beveridge στη Μ. Βρετανία, άλλωστε, ήταν ένα από δείγμα της απόφασης να επιδιωχθεί η κοινωνική μεταρρύθμιση κάτω από τις δύσκολες συνθήκες, που επικρατούσαν μετά την λήξη του πολέμου. Η κινητικότητα των μαζών που δημιούργησε ο πόλεμος, η αυξημένη δύναμη των εργατικών συνδικάτων αλλά και το παράδειγμα που έδωσε το κράτος στη διάρκεια του πολέμου για την ικανότητά του να ρυθμίζει τις δυνάμεις της αγοράς και να υποστηρίζει μια πιο σχεδιασμένη και ελεγχόμενη οικονομία, όλα αυτά είχαν συμβάλλει ώστε να δημιουργηθούν αυξημένες προσδοκίες για τη δημιουργία μιας καλύτερης κοινωνίας. Άλλωστε, πρόσφατη ήταν και η προσπάθεια του Φ.Ρούσβελτ στις Η.Π.Α να δώσει διέξοδο στην κοινωνική κρίση που προκάλεσε η Μεγάλη Ύφεση με μια νέα συμφωνία (New Deal) ενεργότερης κρατικής παρέμβασης στα οικονομικά και κοινωνικά δρώμενα της χώρας, που μέχρι τότε στηρίζονταν σχεδόν απόλυτα στην λειτουργία των αγορών (Γκρέϊ, 1999, σελ.36). Εξάλλου και η Εργατική κυβέρνηση που πήρε την εξουσία στη Μ.Βρετανία το 1945 εκλέ-

χτηκε στηριζόμενη σε ένα κύμα λαϊκών και ριζικών προσδοκιών για καλύτερες μέρες και εθνική ευημερία (Novak, 1988, σελ.143).

Τελειώνοντας αυτή την προσπάθεια να τεκμηριώσουμε ιστορικά την μεταπολεμική περίοδο άνθησης και ισορροπίας του καπιταλιστικού συστήματος, ανιχνεύοντας τους παράγοντες εκείνους, που αποτέλεσαν το υπόβαθρο της περιόδου αυτής, πρέπει να επισημάνουμε ότι το πιο σημαντικό στοιχείο ήταν «η συγκράτηση της βιομηχανικής σύγκρουσης, ώστε να μην εξαπλωθεί στο πολιτικό πεδίο (θεσμοποίηση της σύγκρουσης)» (Crouch, 1993, σελ.37). Επρόκειτο, λοιπόν, για έναν «κοινωνικό συμβιβασμό» μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζομένων πάνω σε συγκεκριμένες δομές, που θα αποτελέσουν τη βάση της μεταπολεμικής διευθέτησης στα πλαίσια των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Οι ιδιαίτερα δύσκολες οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες του α' μισού του 20^{ου} αιώνα ήταν αυτές που προώθησαν και ευνόησαν μια προσωρινή «ταύτιση» συμφερόντων μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης και επέτειναν την παρεμβατική λειτουργία του κράτους, ώστε να περιοριστούν τα πεδία ταξικής σύγκρουσης και να αυξηθούν τα πεδία θετικής αλληλεπίδρασης και συμβιβασμού μετά τον πόλεμο (Crouch, 1993, σελ.45).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι περισσότεροι (αν όχι όλοι) από τους παράγοντες που θα αποτελούσαν τους βασικούς μοχλούς προώθησης και παγίωσης της μεταπολεμικής δομής συσσώρευσης του καπιταλισμού είχαν ήδη αρχίσει να διαμορφώνονται από το α' μισό του 20^{ου} αιώνα. Βέβαια, οι παράγοντες αυτοί δεν είχαν φτάσει ακόμα στην περίοδο αυτή σε ένα επίπεδο εξέλιξης τέτοιο, που να ευνοεί μια γενικότερη κοινωνικο-οικονομική ισορροπία και συνοχή, όπως αυτή που θα παρατηρηθεί στην μεταπολεμική περίοδο στον αναπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο. Ωστόσο, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας, ότι αυτή η ισορροπία και ο συμβιβασμός των συλλογικών κοινωνικών υποκειμένων στην μεταπολεμική περίοδο δεν ήταν μια στατική ισορροπία, χωρίς διαδικασίες κοινωνικής δράσης και σύγκρουσης. Αντιθέτως, υπήρξε μια δυναμική ισορροπία, που εξελίχθηκε μέσα από την διαρκή διαντίδραση και προσπάθεια των κοινωνικών υποκειμένων να επηρεάσουν τις κοινωνικές εξελίξεις προς όφελός τους. Άλλωστε, οι στρατηγικές επιλογές των καπιταλιστών και των εργαζομένων δεν είναι, τις περισσότερες φορές, σταθερά ξεκαθαρισμένες και απόλυτες, αλλά αναθεωρούνται και αναδιοργανώνονται συνεχώς μέσω των «...διαδικασιών αλληλεπίδρασης εννοιολογικών και πρακτικών δράσεων και αποτυχιών...» (Knights-Willmott, 1988, σελ.6).

2.1 Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ

Ξεκινώντας να διερευνήσουμε την μορφή που πήρε η λειτουργία της οικονομίας στην μεταπολεμική περίοδο θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η διερεύνηση αυτή θα παρουσιαστεί με βάση τρεις, κυρίως, παραμέτρους: α) τη μορφή της διάρθρωσης και λειτουργίας της καπιταλιστικής επιχείρησης και της παραγωγικής χρήσης της εργασίας, β) την παγκόσμια οικονομική κατάσταση και γ) τις οικονομικές πολιτικές που ασκήθηκαν στο επίπεδο του εθνικού κράτους. Η παρουσίαση και ανάλυση των τριών αυτών παραμέτρων ξεχωριστά δεν σημαίνει, βέβαια, ότι η καθεμία λειτούργησε διαφορετικά και απομονωμένα από τις άλλες. Αντίθετα, λειτούργησαν στη βάση μιας διαρκούς αλληλεπίδρασης μεταξύ των και με τα άλλα πεδία των κοινωνικών σχηματισμών, όπως η πολιτική και οι ιδεολογικές ζυμώσεις. Η παρουσίαση τους σε ξεχωριστές ενότητες από την πλευρά μας είναι απόλυτα συμβατική και έχει ως μοναδικό σκοπό την καλύτερη κατανόηση της ευρύτερης εξελικτικής διαδικασίας του κοινωνικού γίνεσθαι και όχι την επιλεκτική απομόνωση κάποιων παραμέτρων της διαδικασίας αυτής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.1.1 ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ – ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο της ιστορικής θεμελίωσης της μεταπολεμικής περιόδου, η εφαρμογή των μεθόδων του Τέιλορ στην παραγωγική διαδικασία πρώτα από τον Χ. Φόρντ και έπειτα από πολλές άλλες βιομηχανίες στις Η.Π.Α και σ' ολόκληρο τον κόσμο, είχε ήδη αρχίσει ενεργά πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η εφαρμογή, δε, από τον Χ. Φόρντ στην παραγωγική διαδικασία της γραμμής συναρμολόγησης του Τέιλορικού τρόπου διαχείρισης της εργατικής δύναμης θα αποτελέσει την απαρχή ενός νέου προτύπου παραγωγής, που θα επηρεάσει ευρύτερα τους κοινωνικούς σχηματισμούς του καπιταλισμού, και θα μείνει γνωστό ως Φορντισμός. Οι δύο αυτοί όροι, ο Φορντισμός και ο Τέιλορισμός, θα συνδεθούν νοηματικά ως προσδιοριστικοί παράγοντες της μεταπολεμικής ιστορικής μορφής της καπιταλιστικής διαδικασίας συσώρευσης και της κοινωνικής δομής πάνω στην οποία βασίστηκε αυτή (Λύτρας, 2000, σελ.60). Ο όρος Φορντισμός δεν είναι κάποιος «εκκεντρικός νεολογισμός, αλλά ο όρος που πρώτος χρησιμοποίησε ο Α. Γκράμσι για να περιγράψει την «δυναμική της καπιταλιστικής εξέλιξης στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 30» στο έργο του Τετράδια της Φυλακής (Λυμπεράκη-Μουρίκη, 1996, σελ.27).

Ξεκινώντας, λοιπόν, να ερευνήσουμε τις βασικές παραμέτρους του φορντικού προτύπου παραγωγής, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο φορντισμός αποτέλεσε μια ιστορική μορφή της καπιταλιστικής διαδικασίας οργάνωσης της παραγωγής (Δασκαλάκης, σελ.9, στο Σμοκοβίτη-Νικο-

λάου, χ.χ). Βασικό του χαρακτηριστικό ήταν η ευρεία χρήση των μηχανικών συστημάτων στην αλυσίδα παραγωγής (γραμμή παραγωγής), ώστε το προϊόν που κατασκευαζόταν να μεταφέρεται αυτόματα στους εργάτες, οι οποίοι έπρεπε να το συναρμολογήσουν σε ένα καθορισμένο χρόνο και με ένα απόλυτα προγραμματισμένο τρόπο, που θα οδηγούσε σε μια απόλυτα καθορισμένη τελική μορφή. Πέρα, βέβαια, από τον πλούσιο και (στις περισσότερες περιπτώσεις) πανάκριβο μηχανικό εξοπλισμό των επιχειρήσεων φορντικού τύπου, ένα εξίσου βασικό χαρακτηριστικό τους ήταν η χρησιμοποίηση μεγάλου αριθμού ανειδίκευτων ή ημιειδικευμένων εργατών, που η μόνη υποχρέωση που είχαν ήταν να ακολουθούν με απλές, επαναλαμβανόμενες και αυστηρά καθορισμένες κινήσεις τους ταχύτατους ρυθμούς των μηχανών στην γραμμή παραγωγής. Ο πρώτος στόχος του προτύπου αυτού ήταν η μεγαλύτερη δυνατή παραγωγή αγαθών με την πιο ορθολογική και επωφελή εκμετάλλευση του συνδυασμού του ανθρώπινου παράγοντα με την δύναμη των μηχανικών συστημάτων. Η επίτευξη του παραπάνω στόχου είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους παραγωγής ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος και σίγουρα τη «...συνεχή αύξηση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων.» (Λύτρας, 2000, σελ.61). Ο τελικός σκοπός της εφαρμογής στη διαδικασία παραγωγής από τις επιχειρήσεις ήταν η προσπάθεια αύξησης των κερδών και της συσσώρευσης κεφαλαίου (Bowles-Edwards, 1999, σελ.179-204). Βέβαια, για να διασφαλιστεί ότι στα πλαίσια της φορντικής επιχείρησης θα υπάρχει μια αδιατάρακτη ανάπτυξη της παραγωγικότητας, οι επιχειρηματίες προσπάθησαν να εξασφαλίσουν εργασιακή ειρήνη και μικρό αριθμό απεργιών (Λύτρας, 2000, σελ.61). Όμως, για να πετύχουν κάτι τέτοιο ήταν αναγκασμένοι να εναρμονίσουν τη συνεχή αύξηση της παραγω-

γικότητας και των κερδών τους με ανάλογα αυξανόμενες αμοιβές για τους εργαζόμενους. Ο πρώτος που εφάρμοσε ένα συγκεκριμένο υπόδειγμα σύνδεσης μισθών και παραγωγικότητας ήταν ο Χ.Φόρντ στην αυτοκινητοβιομηχανία του στα 1914 με την καθιέρωση ενός ιδιαίτερα υψηλού, για τα δεδομένα της εποχής, ημερομισθίου για τους εργάτες που κυμαινόταν στα πέντε δολάρια. Την ίδια τακτική αμοιβών ακολούθησαν και άλλες επιχειρήσεις στα πλαίσια του φορντικού προτύπου παραγωγής, επιδιώκοντας, μ' αυτόν τον τρόπο να προσελκύσουν εργάτες σε μια διαδικασία παραγωγής, που ήταν απόλυτα ορθολογικοποιημένη και απόλυτα εξοντωτική για τον άνθρωπο, καθώς και να αποκτήσουν τον απόλυτο έλεγχο πάνω σ' αυτούς, ώστε να αποφεύγονται γεγονότα, όπως οι απεργίες και οι διαμαρτυρίες, που θα παρεμπόδιζαν την απρόσκοπτη παραγωγή (Κοριά, 1985, σελ. 86-92). Βέβαια, συνδεδεμένη με την αύξηση των αμοιβών των εργαζομένων ήταν και η αύξηση της ζήτησης για καταναλωτικά αγαθά από τις εργατικές τάξεις, στοιχείο που αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη της μεταπολεμικής κοινωνικής και οικονομικής ευημερίας των καπιταλιστικών κρατών. Παράλληλα, οι φορντικές επιχειρήσεις χρησιμοποιούσαν και εκτεταμένες οικονομίες κλίμακας, που ήταν δυνατές εξαιτίας του μεγάλου μεγέθους τους και της αυστηρής δόμησης τους, πράγμα που, επίσης είχε ως στόχο την αύξηση των κερδών τους και της παραγωγικότητας. Πέρα απ' αυτό, η φορντικού τύπου επιχείρηση προέβαινε και σε αυξημένες επενδύσεις σε καινούργιες τεχνικές μεθόδους, ώστε να επιτευχθεί ακόμη μεγαλύτερη τυποποίηση των παραγόμενων αγαθών, ακόμα μεγαλύτερη ταχύτητα και αποτελεσματικότητα της παραγωγικής διαδικασίας, που θα τροφοδοτούσε συνέχεια την ανάπτυξη και την κερδοφορία της επιχείρησης (Λυμπεράκη-Μουρίκη, 1996, σελ.31).

Βέβαια, σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να τονίσουμε ότι, παρά τις οποιεσδήποτε τεχνολογικές καινοτομίες που προωθούνταν από τις επιχειρήσεις, η φορντική επιχείρηση θα παραμείνει μια «ανθρωποβόρα», κατά βάση, επιχείρηση, που για να λειτουργήσει αποδοτικά χρειαζόταν ένα αρκετά μεγάλο αριθμό εργαζομένων. Θα πρέπει, επίσης, να τονίσουμε ότι η κυριαρχία του φορντισμού στην μεταπολεμική περίοδο δεν στηρίχθηκε «...στην αυτόματη μετατροπή κάθε παραγωγικής δραστηριότητας σε φορντική, αλλά στο γεγονός ότι ο δυναμισμός της οικονομίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις φορντικές επιχειρήσεις της. Οι τελευταίες δίνουν ουσιαστικά τον τόνο στα δρώμενα...» (Λυμπεράκη-Μουρίκη, 1996, σελ.31). Πως θα μπορούσε, άλλωστε, να μην συμβαίνει κάτι τέτοιο, τη στιγμή που ένας μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων, που ήταν οργανωμένες με βάση το φορντικό πρότυπο παραγωγής, είχαν τη μορφή της πολυεθνικής εταιρείας με το τεράστιο μέγεθος και τις πολλαπλές δραστηριότητες σ' ολόκληρο τον κόσμο; Η μεγαλύτερη επέκταση, βέβαια, στις δραστηριότητες των πολυεθνικών εταιριών εμφανίστηκε μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, κυρίως από εταιρείες που είχαν ως έδρα τις Η.Π.Α και οι οποίες επένδυσαν μεγάλα κεφάλαια σε παγκόσμιο επίπεδο. Το μεγάλο τους μέγεθος τους έδινε, ξεκάθαρα, ένα σημαντικό πλεονέκτημα στο πεδίο του ανταγωνισμού με τις μικρότερες επιχειρήσεις και τις καθιστούσε το μοχλό της ανάπτυξης του μεταπολεμικού καπιταλισμού. Αυτή η τάση για βιομηχανική συγκέντρωση, για δημιουργία, δηλαδή, τεράστιων επιχειρήσεων με μονοπωλιακή βάση στην παραγωγή κάποιων προϊόντων δεν παρατηρείται μόνο στις Η.Π.Α και ίσως στη Μ.Βρετανία. Η ίδια αξιοσημείωτη τάση παρατηρείται τόσο στην Δ.Γερμανία και τη Γαλλία, όσο και στην Ιταλία και την Ιαπωνία, όπου έχουμε

την ταχύτατη ανάπτυξη γιγαντιαίων επιχειρήσεων ήδη από τη δεκαετία του 50 (Jackson, 1991, σελ.109,114).

Βέβαια για να μπορέσουμε να ολοκληρώσουμε την ανίχνευση της εικόνας της επιχείρησης που λειτουργεί με βάση το φορντικό πρότυπο θα ήταν χρήσιμο να εξετάσουμε πως ακριβώς εφαρμόστηκε στα πλαίσια της το σύστημα του Τέιλορ «...ως αναπόσπαστο συστατικό της οργάνωσης της...» (Λύτρας, 2000, σελ.61) και ποιες επιπτώσεις είχε στην δομή της εργασιακής διαδικασίας. Παρά το ότι ο τείλορισμός βρίσκεται ήδη σε εφαρμογή από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, και κυρίως από τη δεκαετία του 30 (παρά την αντίσταση που προέβαλλαν τα συνδικάτα) θα αποκτήσει ευρύτατη εφαρμογή ως σύστημα, κυρίως, μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου με την ανάπτυξη των μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων (Drucker, 1996, σελ.57).

Στηριζόμενη στο διαχωρισμό ελέγχου και εκτέλεσης της εργασίας, η εφαρμογή από τους καπιταλιστές του συστήματος του Τέιλορ στη διαδικασία της παραγωγής θα οδηγήσει στην παγίωση μιας τεράστιας διοικητικής ιεραρχίας που κλιμακώνεται σαν πυραμίδα και που διαιρείται σε διευθύνσεις και τμήματα, που ασχολούνται με συγκεκριμένες φάσεις του έργου παραγωγής. Ο τείλορισμός, παράλληλα, καθιερώνει μια οργάνωση της παραγωγής που βασίζεται στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διαίρεση του έργου της παραγωγής σε εξειδικευμένες ενέργειες που απαιτούν την ύπαρξη και ενός εργαζομένου με γνώση της συγκεκριμένης απλής εργασίας, που την επαναλαμβάνει συνεχώς. Στα πλαίσια του συγκεκριμένου συστήματος επικρατεί μια άκαμπτη γραφειοκρατική ακολουθία, πράγμα που σημαίνει ότι ακόμα και για την πιο απλή ενέργεια στη διαδικασία της παραγωγής θα πρέπει να ενημερωθούν σταδιακά όλες οι βαθμίδες της ιεραρχίας. Στόχος αυτής της

αυστηρής ιεραρχικής δομής, που την αποτελούσαν μια πλειάδα υψηλόβαθμων και μεσαίων στελεχών με σαφώς καθορισμένο ρόλο, ήταν να μπορεί να καθοδηγεί με απόλυτα ελεγχόμενο και προγραμματισμένο τρόπο την μεγάλη μάζα των ανειδίκευτων ή και ημιειδικευμένων εργατών, που χρησιμοποιούσαν τον πανάκριβο μηχανικό εξοπλισμό των εργοστασίων. Η βιομηχανική αυτή ιεραρχική δομή αποτελούνταν από πολλούς διευθυντές, προϊσταμένους, επόπτες και ελεγκτές, οι οποίοι σχεδίαζαν, εκπονούσαν και ήλεγχαν την εφαρμογή των πλάνων της παραγωγής από τους εργαζόμενους, οι οποίοι ασχολούνταν αποκλειστικά με την εκτελεστική εργασία. Η εργασιακή διαδικασία, δε, παρέπεμπε σε συγκεκριμένες «θέσεις» εργασίας, που καθόριζαν συγκεκριμένες αρμοδιότητες και απαιτούσαν συγκεκριμένα προσόντα για την κατάληψή τους και όριζαν, βέβαια, και συγκεκριμένες αμοιβές, που συνδέονταν ανελαστικά με τις συγκεκριμένες «θέσεις» εργασίας. Όπως βλέπουμε, λοιπόν, η εφαρμογή του συστήματος του Τέιλορ στα πλαίσια της φορντικής επιχείρησης θα δώσει το στίγμα της επιχείρησης, που θα κυριαρχήσει στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες για τα επόμενα χρόνια.

2.1.2 ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Τελειώνοντας την ανίχνευση των βασικών χαρακτηριστικών της μορφής της επιχείρησης που κυριάρχησε μεταπολεμικά στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού, οφείλουμε να δούμε και την γενικότερη

οικονομική δομή μέσα στην οποία λειτούργησε αυτή η μορφή επιχείρησης.

Η περίοδος, λοιπόν, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, σε αντίθεση με την περίοδο μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, χαρακτηρίστηκε από μια συνεκτική δομή, που ρύθμιζε την παγκόσμια οικονομία, το παγκόσμιο εμπόριο και τις συναλλαγές και η οποία λειτούργησε για εικοσιπέντε περίπου χρόνια υπό την άμεση εποπτεία των Η.Π.Α, καθώς ήταν το μοναδικό, σχεδόν, κράτος που βγήκε οικονομικά αλώβητο από την σκληρή δοκιμασία του πολέμου (Marglin-Schor, 1991, σελ.68). Παράλληλα, την παγκόσμια οικονομική λειτουργία θα επηρεάσει άμεσα και η απόφαση, που υιοθετήθηκε από τα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη, να εγγυηθούν και να συνεργαστούν για την ευημερία τόσο των ισχυρών όσο και των αδυνάτων κρατών σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό θεωρήθηκε ως μια ουσιαστική προϋπόθεση, στα μεταπολεμικά πλαίσια, για την οικονομική και φυσική επιβίωση του καπιταλισμού, που δοκιμαζόταν από τον πόλεμο και τις εξελίξεις της κοινωνικής ταξικής σύγκρουσης, που αυτός επέφερε (Brett, 1986, σελ.1). Η διεθνής αυτή ρύθμιση της οικονομικής λειτουργίας και της αναδιανομής κεφαλαίων με επίκεντρο τις Η.Π.Α μετά τον πόλεμο, λειτούργησε ως ένα ολοκληρωμένο, μόνιμο (για αρκετά χρόνια) και σχηματοποιημένο πολυμερές σύστημα και «...όχι απλά ως μια ομάδα από έκτακτες συμφωνίες μεταξύ κρατών, που δεν είχαν καμία σχέση μεταξύ τους.» (Brett, 1986, σελ.20). Η μεταπολεμική παγκόσμια οικονομική ισορροπία στηρίχθηκε, βασικά, σε μια σειρά από συμβιβασμούς που έγιναν μεταξύ των Η.Π.Α, από τη μια μεριά, που είχαν ως στόχο τους το ελεύθερο εμπόριο σαν χώρα με πλεόνασμα, και των άλλων καπιταλιστικών χωρών με ελλείματα, που επεδίωκαν τον προστατευτισμό και το ελεγχόμενο εμπόριο. Οι συμβι-

βασμοί αυτοί μεταφράστηκαν στην πράξη σε μια σειρά από παγκόσμιες συμφωνίες και θεσμούς, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Παγκόσμια Τράπεζα και η Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου που εμφανίστηκαν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι, με την συμφωνία του Bretton-Woods του 1944, οι Η.Π.Α επεδίωξαν να σταθεροποιήσουν το διεθνές νομισματικό σύστημα, καθορίζοντας την ανταλλαξιμότητα μεταξύ δολαρίου και χρυσού και θεσπίζοντας σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες ανάμεσα στα εθνικά νομίσματα των πιο σημαντικών καπιταλιστικών κρατών (Bowles-Edwards, 1999, σελ.259).

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι διαμορφώνεται μια παγκόσμια οικονομική ηγεμονία των Η.Π.Α, που, τείνει να σταθεροποιήσει και να κατευθύνει το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα κυρίως προς όφελος των Η.Π.Α, αλλά, βέβαια, και με οφέλη για τις άλλες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Τα οφέλη αυτά προέκυπταν από τις μεταβιβάσεις πόρων προς τις χώρες αυτές από τις Η.Π.Α, είτε με την μορφή χορήγησης άμεσης βοήθειας (Σχέδιο Μάρσαλλ) είτε και με την μορφή των επενδύσεων αμερικανικών πολυεθνικών εταιρειών, που ενίσχυσαν το παγκόσμιο εμπόριο και την λειτουργία των εθνικών οικονομιών σ'αυτά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Οι Η.Π.Α, δηλαδή, «καθοδηγούσαν» την παγκόσμια οικονομία μέσω των επενδύσεων, που πραγματοποιούσαν στις άλλες χώρες ως αποτέλεσμα των τεράστιων εμπορικών πλεονασμάτων που απολάμβαναν στις αρχές του β' μισού του 20^{ου} αιώνα και της θέλησής τους να αναζωογονήσουν την παγκόσμια οικονομία, ώστε μεσοπρόθεσμα να έχουν οικονομικά οφέλη από την αναθέρμανσή της μετά τις καταστροφές του πολέμου. Άλλωστε στα 1950 οι Η.Π.Α αντιπροσώπευαν το 60%, περίπου, του μετοχικού κεφαλαίου και της συνολικής παραγωγής των εταιρειών όλων των προηγμένων καπιταλιστικών κρατών, πράγμα

που διατηρήθηκε μέχρι και την δεκαετία του 70 (Hobsbawm, 1995, σελ.352). Παράλληλα, η παγκόσμια ηγετική θέση των Η.Π.Α «...δι-
αμόρφωσε τις συνθήκες για την απόκτηση πρώτων υλών [Σ.τ.σ, όπως το
πετρέλαιο] από άλλα μέρη του κόσμου σε πολύ χαμηλές τιμές που μει-
ώνονταν στη διάρκεια του χρόνου...» πράγμα που ενίσχυσε τη διαδι-
κασία της παγκόσμιας ανάπτυξης (Bowles-Edwards, 1999, σελ.258).

Βέβαια, η ικανότητα των Η.Π.Α να επιβάλλουν μια παγκόσμια οίκο-
νομική τάξη προς όφελος τους στηρίχθηκε και στην στρατιωτική τους
δύναμη, που ήταν ικανή να επιβάλλει απρόσκοπτα τους «όρους του
παιχνιδιού» στο διεθνές καπιταλιστικό περιβάλλον. Για παράδειγμα,
όταν στα 1953 η εθνικιστική κυβέρνηση του Ιράν έκανε εθνικές τις
πετρελαϊκές εγκαταστάσεις μιας εταιρείας δυτικών συμφερόντων η
Υπηρεσία Πληροφοριών των Η.Π.Α οργάνωσε την ανατροπή της συγκεκρι-
μένης κυβέρνησης, εξασφαλίζοντας, έτσι, την απρόσκοπτη ροή άφθονου
πετρελαίου προς τη Δύση (Bowles-Edwards, 1999, σελ.258).

Η μεταπολεμική αυτή παγκόσμια διευθέτηση στηρίχθηκε, επίσης, και
σε μια ουσιαστική και σταθερή ανάπτυξη σ' όλες, σχεδόν, τις ανα-
πτυγμένες καπιταλιστικές χώρες για τριάντα, περίπου, χρόνια, πράγ-
μα που βοήθησε την λειτουργία της παγκόσμια οικονομίας (Novak,
1988, σελ.144). Βέβαια, σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημά-
νουμε ότι ακόμη και σ' αυτή την περίοδο της σταθερής παγκόσμιας
ανάπτυξης δεν έλειψαν και οι περίοδοι ύφεσης, που έπληξαν τις οι-
κονομίες των καπιταλιστικών χωρών, όπως, για παράδειγμα, το 1968
(Novak, 1988, σελ.69). Ωστόσο, τέτοιες περίοδοι οικονομικής ύφεσης
δεν ήταν τόσο σημαντικές, ώστε να πλήξουν καίρια τη γενικότερη τά-
ση της παγκόσμιας οικονομίας να αναπτύσσεται σταθερά. Πέρα απ' αυ-
τό, βέβαια, η αναπτυξιακή αυτή πορεία δεν παρατηρήθηκε ούτε στο ί-

διο απολύτως χρονικό διάστημα, ούτε και με την ίδια ένταση σε καθεμία από τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, πράγμα που δείχνει μια πολύπλοκη, μη γραμμική διαδικασία ανάπτυξης, που είχε ως κοινό χαρακτηριστικό μια παρόμοια αναπτυξιακή τάση και όχι μια απόλυτα ταυτόσημη πορεία ανάπτυξης. Ωστόσο, οι περισσότερες αναπτυγμένες χώρες, άλλη λιγότερο και άλλη περισσότερο, απόλαυσαν τα οφέλη αυτής της περιόδου σταθερής οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας. Έτσι, για παράδειγμα, το ποσοστό κέρδους των καπιταλιστικών επιχειρήσεων στις χώρες του ΟΟΣΑ στη δεκαετία του 50 θα έχει μια σταθερή αύξηση ανάλογη με την αύξηση της παραγωγικότητας, αντανakλώντας, μ' αυτό τον τρόπο, την σταθερότητα της οικονομικής ανάπτυξης στις χώρες αυτές. Η σταθερή αυτή αύξηση του ποσοστού κέρδους των επιχειρήσεων δημιουργούσε, επίσης, αυξημένες προσδοκίες για μελλοντικά κέρδη στους επιχειρηματίες, πράγμα που τόνωνε τις επενδύσεις, συνοδευόμενο, παράλληλα, από πολιτικές ενεργούς ζήτησης για καταναλωτικά αγαθά, αποτρέποντας, έτσι, τους φόβους για σοβαρές υφέσεις, που θα υπονόμευαν τη παγκόσμια οικονομική ισορροπία (Δες Πίνακα 1 στο Παράρτημα).

Έτσι, λοιπόν, βλέπουμε να επιταχύνεται η διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου στα πλαίσια της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας στα μεταπολεμικά χρόνια. Η επιτάχυνση αυτή τροφοδοτούσε περαιτέρω τη πορεία των παραγωγικών επενδύσεων και τις προσδοκίες κέρδους από την πλευρά των καπιταλιστών, ενισχύοντας, έτσι, την οικονομική μέγνυθυνση της παγκόσμιας οικονομίας αλλά και των εθνικών οικονομιών. Μπορούμε, κατά συνέπεια, να διαπιστώσουμε ότι οι λέξεις-κλειδιά για να κατανοήσουμε την λειτουργία της παγκόσμιας οικονομίας για τριάντα περίπου χρόνια μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο

είναι «σταθερότητα», «οικονομική μεγέθυνση», «ανάπτυξη», «κυριαρχία των Η.Π.Α».

2.1.3 ΕΘΝΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ - Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Το ευνοϊκό αυτό παγκόσμιο οικονομικό περιβάλλον επηρέαζε σίγουρα και την λειτουργία των οικονομιών των αναπτυγμένων κρατών σε εθνικό επίπεδο. Το κράτος, λοιπόν, στην μεταπολεμική περίοδο θα γίνει πιο «παρεμβατικό» στα οικονομικά δρώμενα των καπιταλιστικών χωρών στην προσπάθεια του να σχεδιάσει και να εφαρμόσει πολιτικές ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας, διατήρησης της απασχόλησης, και παροχής κοινωνικών υπηρεσιών (Brett, 1986, σελ.2). Το κράτος, μέσω της δυνατότητας που είχε να θεσπίζει νόμους, θα διαχειριστεί σ'όλη αυτή την μεταπολεμική περίοδο κρίσιμες μακροοικονομικές μεταβλητές με στόχο να επηρεάσει σταθεροποιητικά την διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου και την κοινωνική δομή των αναπτυγμένων χωρών (Crouch, 1993, σελ.51).

Έτσι, στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου ο δημόσιος τομέας θα αυξήσει τις επενδύσεις σε κοινωνικά αγαθά (όπως η υγεία και η εκπαίδευση) σε σημαντικό ποσοστό στις χώρες του ΟΟΣΑ. Παράλληλα, θα αυξηθεί σημαντικά και το ποσοστό των μεταβιβαστικών πληρωμών από το κράτος προς την κοινωνία, πράγμα που σήμαινε ότι ο δημό-

σιος τομέας καταλάμβανε πια ένα μεγάλο μερίδιο του ΑΕΠ στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Έτσι, για παράδειγμα, στην Ευρώπη το μερίδιο των μεταβιβαστικών πληρωμών και των επιδομάτων που παρέχονται από το κράτος ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκε από περίπου 8% στα 1955-57, στο 12% στα τέλη της δεκαετίας του 60 και γύρω στο 16% στα μέσα της δεκαετίας του 70. Επίσης, βλέπουμε ότι οι δημόσιες επενδύσεις ήταν γύρω στο 28% του ΑΕΠ στις οικονομίες του ΟΟΣΑ στα μέσα της δεκαετίας του 50, γύρω στο 34% στα τέλη της δεκαετίας του 60 και 41% στα μέσα της δεκαετίας του 70. Αυτή η «επεκτατική» δημοσιονομική πολιτική, με βάση τις δημόσιες επενδύσεις στην οικονομία είχε ως κύριο στόχο της την διατήρηση και ανατροφοδότηση μιας σταθερής ζήτησης για καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες. Οι δημόσιες επενδύσεις συνέβαλλαν σημαντικά στο να διατηρηθεί η λειτουργία της οικονομίας σε ικανοποιητικά επίπεδα (αν και τα επίπεδα αυτά διέφεραν από χώρα σε χώρα) στα πλαίσια των χωρών του ΟΟΣΑ (Marglin-Schor, 1991, σελ.61-62).

Πέρα βέβαια από τις αυξημένες κρατικές συνεισφορές στην οικονομική λειτουργία στην περίοδο αυτή, το κράτος αύξησε σημαντικά την συμμετοχή του στην παροχή υπηρεσιών και δημόσιων αγαθών προς τους πολίτες, λειτουργώντας, θα μπορούσαμε να πούμε, σαν ένας ιδιώτης επιχειρηματίας (με τεράστιο μέγεθος) στα πλαίσια μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Για παράδειγμα σε αρκετές χώρες το κράτος συμμετείχε πια πιο ενεργά στην παραγωγή δημοσίων αγαθών, όπως η ηλεκτρική ενέργεια, οι επικοινωνίες και το νερό, λειτουργία που ενίσχυε τη δομή της οικονομίας και εξασφάλιζε, παράλληλα, ευκαιρίες για απασχόληση σε περισσότερους πολίτες μειώνοντας, έτσι, τις πιθανότητες εμφάνισης φαινομένων, όπως η μαζική ανεργία (Πετρινιώτη, 1985,

σελ.42). Κατά συνέπεια, το κράτος σ' αυτή την περίοδο παίζει ένα βασικό ρυθμιστικό και σταθεροποιητικό ρόλο με σκοπό την εξασφάλιση της αδιατάρακτης λειτουργίας της διαδικασίας συσσώρευσης προς όφελος, κατά βάση, της αστικής τάξης με παράλληλη, όμως προώθηση και κάποιων στόχων της εργατικής τάξης (όπως η βελτίωση της ποιότητας ζωής και η αύξηση των αμοιβών) στην προσπάθειά του να διατηρήσει την κοινωνική συνοχή και να αποτρέψει κοινωνικές εντάσεις (Κεϊνσιανή επανάσταση).

2.2 Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ ΣΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, η προσπάθεια επίλυσης της ταξικής σύγκρουσης, που έφτασε στην κορύφωσή της μετά την εκδήλωση της Μεγάλης Ύφεσης του 1929, οδήγησε το κράτος στο να επέμβει στις κοινωνικές διαδικασίες αυτής της σύγκρουσης κεφαλαίου και εργασίας για να μπορέσει να διατηρηθεί η εύρυθμη λειτουργία του καπιταλισμού. Η επίταση της πολιτικής συνειδητοποίησης και της υιοθέτησης της συλλογικής δράσης από την εργατική τάξη ως αποτέλεσμα της οικονομικής καταστροφής του 1929 θα καταστήσει την τάξη αυτή (ή μάλλον ένα μεγάλο μέρος της αφού υπήρχε και ένα ποσοστό εργαζομένων εκτός της εργατικής συλλογικότητας) έναν ενεργό ιστορικό παράγοντα στο κοινωνικό πεδίο, πράγμα που θα «εξαναγκάσει» το κράτος να εφαρμόσει και την αστική τάξη να αποδεχθεί μια σειρά διευθετήσεων

ευνοϊκών για την εργατική τάξη στα μεταπολεμικά χρόνια (Braverman, 1974, σελ.10). Ένα παράδειγμα των ευνοϊκών διευθετήσεων ήταν η αναγνώριση και η ενίσχυση της λειτουργίας των συνδικάτων από το κράτος κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Mathias-Davis, 1996, σελ.159). Οι διευθετήσεις αυτές είχαν ένα διπλό στόχο σε πολιτικό επίπεδο: από τη μία να οριοθετήσουν και, επομένως, να αμβλύνουν τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης μέσα σ' ένα πλαίσιο που θα αποσκοπούσε, κυρίως, σε οικονομικά οφέλη και όχι στην ριζική ανατροπή του καπιταλισμού, και από την άλλη να διασφαλίσουν τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια της προσπάθειας χαλιναγώγησης και θεσμοποίησης της ταξικής σύγκρουσης, θα καθιερωθούν, σ' όλα σχεδόν τα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη κορπορατιστικοί θεσμοί, που ως σκοπό είχαν να φέρουν σε συνεννόηση σε κεντρικό επίπεδο, κυβερνήσεις, εργοδότες και εργατικά συνδικάτα, ώστε να συμφωνήσουν για την λειτουργία των κοινωνικών οικονομικών και πολιτικών θεσμών των κοινωνιών τους (Teague-Crahl, 1992, σελ. 67). Οι θεσμοί αυτοί, που στήριξαν την εύρυθμη λειτουργία του μεταπολεμικού καπιταλισμού στις περισσότερες χώρες, ήταν το αποτέλεσμα «μιας πολιτικής συναίνεσης μεταξύ της Δεξιάς και της Αριστεράς στις περισσότερες δυτικές χώρες» (Hobsbawm, 1995, σελ.361). Βέβαια οι θεσμοί αυτοί στο μεγαλύτερο μέρος της μεταπολεμικής περιόδου στηρίχθηκαν σε σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές (που ακολουθήθηκαν ακόμα και από Δεξιές – συντηρητικές κυβερνήσεις), που βασίστηκαν, κατά κόρον, σε τακτικές αυτοσυγκράτησης στο πεδίο της ταξικής σύγκρουσης εκ μέρους των συλλογικών υποκειμένων, δηλαδή της εργατικής και της αστικής τάξης. Βέβαια, παρά την άμβλυνση της σύγκρουσης στο κοινωνικό πεδίο, η αστική

τάξη παρέμενε ακόμα πολύ ισχυρή και ασκούσε πιέσεις για την καλύτερη προώθηση των δικών της συμφερόντων. Η κυριαρχία των σοσιαλδημοκρατικών πολιτικών στα μεταπολεμικά χρόνια ενσωμάτωσε, ακριβώς, αυτή την προσπάθεια από το κράτος να συμβιβάσει τα συμφέροντα των κοινωνικών πλειοψηφιών στις καπιταλιστικές δημοκρατίες των αναπτυγμένων κρατών με τις πολιτικές εξυπηρέτησης των οικονομικών συμφερόντων της αστικής τάξης (Novak, 1988, σελ.159). Οι μεγάλοι ωφελημένοι απ' αυτή την πολύπλοκη διαδικασία εξισορρόπησης πάνω στην κόψη του ξυραφιού, που λέγονταν δημοκρατικές διαδικασίες, ήταν οι καπιταλιστές, χωρίς, βέβαια, να παραγνωρίζουμε και τα σχετικά οφέλη για την εργατική τάξη, που βελτίωσαν σημαντικά το επίπεδο ζωής της στην μεταπολεμική περίοδο (Novak, 1988, σελ.144). Μάλιστα, πολλοί ερευνητές μίλησαν για μια αριθμητική υποχώρηση της εργατικής τάξης και μια αύξηση των μεσαίων τάξεων, ως αποτέλεσμα ακριβώς αυτής της σημαντικής βελτίωσης της θέσης ενός σημαντικού μέρους της εργατικής τάξης (Λύτρας, 2000, σελ. 128-142).

Τελειώνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό που χαρακτήρισε τις αναπτυγμένες χώρες μεταπολεμικά ήταν η κυριαρχία μιας σοσιαλδημοκρατικής φιλοσοφίας, που στηριγμένη σε μια κοινωνική συναίνεση και σε μια Κεϊνσιανή οικονομική πολιτική προσανατολισμένη στην ενίσχυση της ζήτησης και στον συντονισμό της οικονομίας, κατόρθωσε να δημιουργήσει μια κοινωνία σχετικά ευημερούσα και συνεκτική.

2.3 Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Όλες οι δομές που εξετάσαμε μέχρι τώρα καθώς και οι δράσεις των συλλογικών υποκειμένων μέσα στα πλαίσια των κοινωνικών σχηματισμών των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών οδήγησαν σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, που υπήρξαν οι βάσεις στήριξης του κοινωνικού ιστού της μεταπολεμικής περιόδου. Μέσα στα πλαίσια του συγκεκριμένου κοινωνικού ιστού (που, βέβαια, δεν πήρε ακριβώς την ίδια μορφή σ' όλες τις αναπτυγμένες χώρες του καπιταλισμού) θα δούμε τις μορφές και την εξέλιξη που είχαν φαινόμενα, όπως η απασχόληση-ανεργία και οι κοινωνικές ανισότητες, καθώς και τους τρόπους αντιμετώπισης τους με βάση το κράτος-πρόνοιας, που καθιερώθηκε σ' αυτή την περίοδο της ευημερίας. Θα πρέπει να τονίσουμε, εξ αρχής, ότι η προσέγγιση των φαινομένων αυτών θα είναι εξελικτική και όχι στατική, καθώς μια τέτοια προσέγγιση δεν συνάδει με την δυναμική φύση τέτοιου είδους κοινωνικών φαινομένων.

2.3.1 ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ - ΑΝΕΡΓΙΑ

Αρχίζοντας την προσπάθειά μας να εντάξουμε το φαινόμενο της απασχόλησης (εργασίας) και τον αντίποδά του, την ανεργία, στο κοινωνικό πεδίο της εποχής που εξετάζουμε, θα πρέπει να τονίσουμε ότι υπήρξαν βασικοί παράγοντες, που καθόρισαν και οριοθέτησαν την εξέ-

λιξη του φαινομένου στα μεταπολεμικά χρόνια. Τέτοιοι παράγοντες ήταν η αδιατάρακτη δυναμική της οικονομικής ανάπτυξης στις βιομηχανικές χώρες, το ευνοϊκό κλίμα για την εργατική τάξη, που ήταν άμεση απόρροια της ύπαρξης ισχυρών συνδικάτων καθώς και η δυνατότητα του κράτους να επεμβαίνει και να ρυθμίζει την λειτουργία του καπιταλισμού, ώστε να τον προφυλάσσει από τα αρνητικά αποτελέσματα των δυσλειτουργιών του. Ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων με τις καταστροφές και την έλλειψη εργατικού δυναμικού, που προκάλεσε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, οδήγησε στην δημιουργία ενός πολύ ευνοϊκού κλίματος για επίτευξη του καθεστώτος της πλήρους απασχόλησης, που θα αφορά σταδιακά όλο και περισσότερους εργαζόμενους (χωρίς, βέβαια, να υπονοούμε ότι αφορά το σύνολο των εργαζομένων) στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Μάλιστα, ο συγκεκριμένος συνδυασμός, που ευνοούσε την εργατική τάξη, απείλησε στη διάρκεια αυτής της μεταπολεμικής περιόδου να αλλάξει μονιμότερα την ισορροπία δυνάμεων στο πεδίο της διαντίδρασης των κοινωνικών συλλογικών υποκειμένων προς όφελος των εργαζομένων, όσον αφορά ζητήματα όπως το καθεστώς απασχόλησης, οι μισθοί και οι συνθήκες εργασίας (Novak, 1988, σελ. 146). Βέβαια, μια τέτοια ευνοϊκή κατάσταση για την εργατική τάξη σε ένα κοινωνικό πεδίο συνεχούς ανταγωνισμού των συλλογικών υποκειμένων, όπως είναι το καπιταλιστικό, δεν θα μπορούσε παρά να έχει έναν παροδικό χαρακτήρα, που, ωστόσο, δεν παύει να αφορά ένα χρονικό διάστημα 25 περίπου χρόνων μετά τον πόλεμο (Bowles-Edwards, 1999, σελ.90). Η περίοδος αυτή των εικοσιπέντε περίπου χρόνων αποτέλεσε το πεδίο μιας σταδιακής διαδικασίας ρύθμισης της αγοράς εργασίας στα πλαίσια του ευρύτερου μεταπολεμικού κοινωνικού συμβιβασμού. Η σχετική δύναμη και επιρροή των εργατικών συν-

δικάτων, η ισχύς και η επιρροή της αστικής τάξης και η βούληση των κυβερνήσεων συνέβαλλαν, μέσω ενός πολύπλοκου συστήματος συμφωνιών, στην σταθεροποίηση και στον κοινωνικό έλεγχο της αγοράς εργασίας. Για παράδειγμα στις χώρες της Δ.Ευρώπης στις δεκαετίες του 50 και του 60 αναπτύσσονται κορπορατιστικά μοντέλα διαπραγμάτευσης, που διαμεσολαβούν τις σχέσεις εργατικής και αστικής τάξης, μοντέλα που η διαφορά τους έγκειται, κυρίως, στο επίπεδο που γίνεται η διαμεσολάβηση και όχι στην ουσία της διαπραγμάτευσης, που είναι η προσπάθεια συμβιβασμού των κοινωνικών υποκειμένων. Έτσι, ενώ στη Βρετανία και σε μερικές βόρειες χώρες η διαπραγμάτευση για θέματα, όπως η απασχόληση και οι μισθοί γινόταν, κυρίως, σε επίπεδο τομέα ή επιχείρησης, στις Σκανδιναβικές χώρες και την Γερμανία γινόταν σε κεντρικό εθνικό επίπεδο (Teague-Grahl, 1992, σελ.21-23). Συνάμα και στις Η.Π.Α έχουμε μια κατάσταση «αρμονίας» στις κοινωνικές σχέσεις, που ενθαρρύνει τη διαδικασία ρύθμισης και ελέγχου της λειτουργίας της αγοράς εργασίας στα πλαίσια του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού (Bowles-Edwards, 1999, σελ.260). Ωστόσο, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε και την συγκατάνευση σ' αυτή την «αρμονία» τόσο της αστικής τάξης, που μ' αυτόν τον τρόπο προσπαθεί να εξασφαλίσει τα μεγαλύτερα δυνατά κέρδη, όσο και της εργατικής τάξης, που θυσιάζει την επιδίωξη της αλλαγής του καπιταλιστικού συστήματος για την αποκόμιση συγκεκριμένων κερδών στο εργασιακό και το οικονομικό επίπεδο (Crouch, 1993, σελ.35-45). Βέβαια, μια τέτοια συγκατάνευση βρίσκει γόνιμο έδαφος στα πλαίσια της συγκεκριμένης δομής της συσσώρευσης κεφαλαίου, καθώς αυτή καθορίζει και καθορίζεται από την λειτουργία παραγόντων, όπως, για παράδειγμα, η συγκεκριμένη μορφή της παραγωγικής διαδικασίας (Φορντισμός). Αυτή η

μορφή της παραγωγικής διαδικασίας, όπως είδαμε, είναι μια «ανθρωποβόρα» διαδικασία, που για να λειτουργήσει αποδοτικά χρειάζεται ένα μεγάλο αριθμό εργαζομένων, πράγμα που δίνει τη δυνατότητα στην αστική τάξη να εντάσσει στην παραγωγή όλο και περισσότερους εργαζόμενους με σχετικά οφέλη και για την εργατική τάξη.

Παράλληλα, στην περίοδο αυτή έχουμε μια «ενσωμάτωση», θα λέγαμε, των αγορών εργασίας στις κοινωνικές διαδικασίες, οι οποίες καθορίζονται από την συγκεκριμένη ισορροπία δυνάμεων των συλλογικών υποκειμένων. Βέβαια, σημαντικό ρόλο σ' αυτή την εξισορρόπηση των ταξικών σχέσεων έπαιξε και το κράτος, που, με πολιτικές παροχής κοινωνικών υπηρεσιών, εγγύησης της σταθερής αύξησης των μισθών και παροχής ευκαιριών απασχόλησης σε ένα μεγάλο κομμάτι των εργαζομένων, προσπάθησε να «διασφαλίσει την μετατροπή των ταξικών ανταγωνισμών, είτε λανθάνοντες είναι αυτοί είτε φανεροί, σε "κοινωνικές διαμάχες" υπαγόμενες στο ρυθμιζόμενο παιχνίδι των διαπραγματεύσεων μεταξύ κοινωνικών εταίρων» (Κοριά, 1985, σελ.141). Αποτέλεσμα αυτής της «ενσωμάτωσης» είναι και η εμφάνιση και λειτουργία θεσμών διαμεσολάβησης, όπως τα εργατικά συνδικάτα και οι εργοδοτικές οργανώσεις, που, υπό την αιγίδα του κράτους, δημιούργησαν μια σταθερότητα στις σχέσεις του μεγαλύτερου μέρους του εργατικού δυναμικού με την αγορά εργασίας (Γκρέϊ, 1999, σελ.71). Η σταθερότητα αυτή μεταφράστηκε, κυρίως, σε μια παγίωση της δυνατότητας για πλήρη απασχόληση σ' ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού σε όλες, σχεδόν, τις αναπτυγμένες χώρες. Επίσης, μέχρι περίπου και την δεκαετία του 70 οι επιχειρήσεις στηρίζονταν, κυρίως, στο εργατικό δυναμικό της χώρας τους για να παράγουν προϊόντα, που, κατά βάση, προορίζονταν για την εθνική αγορά (Γκρέϊ, 1999,

σελ.169). Η πλήρης απασχόληση ήταν ο κύριος μοχλός της καλής λειτουργίας των κοινωνικών μηχανισμών στη διάρκεια των μεταπολεμικών χρόνων στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Βέβαια, ακόμα και στις περιόδους με μεγάλο ποσοστό απασχόλησης, όπως αυτή που εξετάζουμε, εμφανίζεται ένα ορισμένο ποσοστό ανεργίας καθώς και εργαζόμενοι, οι οποίοι εργάζονται με διαφορετικά καθεστώτα, όπως η μερική απασχόληση. Μπορούμε, δηλαδή, να μιλάμε για κάποιες ομάδες εργαζομένων, οι οποίες δεν απολάμβαναν τα αγαθά της πλήρους απασχόλησης ακόμη και σε περιόδους ταχείας ανάπτυξης, όπως η συγκεκριμένη. Τέτοιες ομάδες εργαζομένων ήταν οι γυναίκες (κυρίως οι παντρεμένες γυναίκες, που έμπαιναν συγκυριακά στην παραγωγή) και οι μετανάστες εργάτες, που κάλυπταν έκτακτες ανάγκες της παραγωγής ή εργασίες που απέφευγε το εθνικό εργατικό δυναμικό των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών (Novak, 1988, σελ.146). Ωστόσο, η κυρίαρχη μορφή απασχόλησης (αυτή, δηλαδή, που αποτέλεσε την ατμομηχανή της οικονομικής ανάπτυξης) ήταν η πλήρης απασχόληση, που ωθούσε τα ποσοστά ανεργίας σε χαμηλά επίπεδα σε σχέση με άλλες περιόδους της ιστορίας των καπιταλιστικών κρατών (Δες Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

Έτσι, για παράδειγμα, τα ποσοστά ανεργίας στη Μ.Βρετανία κυμαίνονταν στη μεταπολεμική περίοδο κατά μέσο όρο γύρω στο 3% ή και λίγο παρακάτω. Ωστόσο, και αυτό το 3% αφορούσε ανεργία μικρής διάρκειας, που χαρακτήριζε το μεσοδιάστημα έως ότου κάποιος εργαζόμενος να βρει μια καινούργια εργασία (Novak, 1988, σελ.145). Παρατηρούμε, βέβαια, ένα σχετικά αυξημένο ποσοστό ανεργίας για τις Η.Π.Α στη συγκεκριμένη περίοδο, όμως, και αυτό είναι μικρότερο σε σχέση με τα ποσοστά ανεργίας στην ίδια χώρα στις δεκαετίες του 70

και του 80. Ωστόσο, όλες οι άλλες αναπτυγμένες χώρες παρουσιάζουν ποσοστά ανεργίας γύρω στο 1% με 2% , πράγμα που φανερώνει μια σημαντική περίοδο ευημερίας για όλον τον ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο (Δεδουσόπουλος 2000, σελ.88). Τα πραγματικά εισοδήματα των εργαζομένων αυξήθηκαν σημαντικά, πράγμα που έδωσε ώθηση στη ζήτηση καταναλωτικών αγαθών, ενισχύοντας έτσι την οικονομική ανάπτυξη και εξασφαλίζοντας, κατά συνέπεια, ότι «η απώλεια της απασχόλησης σε ένα τομέα της οικονομίας θα αντισταθμιζόταν από ευκαιρίες απασχόλησης σε άλλους» (Brenner, 1986, σελ.77-79). Αυτό οδήγησε το κόστος της απόλυσης από την εργασία σε πολύ χαμηλά επίπεδα για τον εργαζόμενο, καθώς το ποσοστό και η διάρκεια της περιόδου ανεργίας ήταν πολύ μικρά στη συγκεκριμένη περίοδο. Η εξέλιξη αυτή θεμελίωσε για τους εργαζόμενους μια ισχυρή διεκδικητική δύναμη, που χρησιμοποιήθηκε σε θέματα, όπως η αύξηση των μισθών, η βελτίωση των συνθηκών εργασίας και η άνοδος του επιπέδου της ποιότητας ζωής.

2.3.2 ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ – ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Η ισχυρή διεκδικητική δύναμη της εργατικής τάξης σ' αυτή την μεταπολεμική περίοδο ενισχύθηκε περαιτέρω και από την ανάπτυξη των κοινωνικών-προνοιακών υπηρεσιών του κράτους, που οδήγησε σ' αυτό που ονομάζουμε «κράτος πρόνοιας». Ο όρος, δηλαδή, «κράτος πρόνοιας» επικράτησε σε παγκόσμιο επίπεδο, κυρίως στην περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και «αντιστοιχούσε στη διεύρυνση της κοινωνι-

κής λειτουργίας του κράτους στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Αποτελεί, συγχρόνως, αναφορά σε συγκεκριμένη περίοδο της εξέλιξης του αστικού κράτους και ιδεολόγημα φορτισμένο με ιδέες και αξίες κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης» (Στασινοπούλου, 1992, σελ.19).

Τα πρώτα βήματα για την θεμελίωση και οριοθέτηση των θεσμών πρόνοιας στις δυτικές κοινωνίες είχαν ήδη γίνει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, χωρίς, ωστόσο, αυτά τα βήματα να θεωρούνται ιδιαίτερα τολμηρά ή ρηξικέλευθα. Απλώς διαμόρφωσαν σταδιακά το έδαφος για την εμφάνιση μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο της «χρυσής εποχής» του κράτους πρόνοιας. Η ανάπτυξη αυτή του κράτους πρόνοιας στηρίχθηκε σε ένα συνδυασμό οικονομικής ανάπτυξης με βάση το Κεϊνσιανό μοντέλο και σε μοντέλα κοινωνικής πολιτικής, που προσομοίαζαν με το αντίστοιχο μοντέλο του Μπέβεριτζ στη Μ.Βρετανία. Ο συνδυασμός αυτός αντανάκλούσε απόλυτα το μεταπολεμικό κλίμα συμβιβασμού ανάμεσα στην αστική τάξη, το οργανωμένο εργατικό κίνημα και το κράτος, που στόχευε στην επίτευξη μιας ευημερούσας κοινωνίας με μοχλό την λειτουργία του κοινωνικού κράτους (Στασινοπούλου, 1992, σελ.22). Η βασική θέση για το κράτος πρόνοιας ήταν πως θα έπρεπε να στηρίζει τους πολίτες εκείνους που δεν ήταν σε θέση να καλύψουν κάποιες απαραίτητες βασικές τους ανάγκες στα πλαίσια της κοινωνίας (Oyen, 1986, σελ.2). Παράλληλα, η στήριξη αυτή, στα πλαίσια του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας βασιζόταν σε μια «περισσότερο τυποποιημένη θεσμική μορφή» (Δασκαλάκης, στο Λ. Σμοκοβίτη-Νικολάου, χ.χ, σ.3) παρέμβασης του κρατικού μηχανισμού, που ερχόταν να υποκαταστήσει ή και να συμπληρώσει παραδοσιακές μορφές κάλυψης των αναγκών των ανθρώπων με βάση εθιμικά πλαίσια. Η συγκεκρι-

κριμένη μορφή που πήρε η θεσμική παρέμβαση του κράτους στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής στα χρόνια μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είχε έναν χαρακτήρα καθαρά αναδιανεμητικό. Αυτό σήμαινε ότι το κράτος αναγνώριζε την αδυναμία των μηχανισμών της αγοράς να αντιμετωπίσουν τις δυσλειτουργίες, που εμφανίζονταν στις καπιταλιστικές κοινωνίες από την απρόσκοπτη λειτουργία τους, πράγμα που αναπαρήγε και επέτεινε τις κοινωνικές ανισότητες. Επίσης, φανέρωνε την βούληση του κράτους να υιοθετήσει ως κύριο στόχο της κοινωνικής του πολιτικής την μεταφορά πόρων μέσω του φορολογικού συστήματος προς τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις με τελικό σκοπό την αμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής (Στασινοπούλου, 1992, σελ.23). Βέβαια, αυτή η αποτελεσματική παρέμβαση του κράτους στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας δεν θα μπορούσε να είχε διαμορφωθεί σ' αυτή την περίοδο, αν δεν υπήρχαν τα υψηλά ποσοστά ανάπτυξης και απασχόλησης στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, που ενίσχυαν την φοροδοτική ικανότητα εργαζόμενων και εργοδοτών, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα στο κράτος να ασκεί μια τέτοια ενεργητική κοινωνική πολιτική.

Μ' αυτόν τον τρόπο πολλές ανασφάλειες των εργαζομένων, όπως η πιθανότητα της ανεργίας και η πιθανότητα κάποιας σοβαρής ασθένειας, που θα τους απομάκρυνε από την εργασία τους, αμβλύνονταν σημαντικά, δίνοντας, έτσι, σ' αυτούς μια αίσθηση ασφάλειας απέναντι στο μέλλον, ισχυροποιώντας και μ' αυτόν τον τρόπο την διεκδικητική τους ισχύ στο πεδίο της ταξικής σύγκρουσης.

Ωστόσο, η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους σ' αυτή την περίοδο είχε και την άλλη πλευρά της, εξίσου σημαντική με την πλευρά της κάλυψης των κοινωνικών αναγκών των κατώτερων τάξεων. Σύμφωνα μ'

αυτή, η αστική τάξη και βέβαια το κράτος προσπάθησαν μέσω του κράτους πρόνοιας να εξαγοράσουν και να αντιμετωπίσουν μια αυξανόμενη ταξική συλλογικότητα και συνειδητοποίηση, που στις δεκαετίες του 30 και του 40 έθεσε σε κίνδυνο ακόμα και την ίδια την λειτουργία ή και ύπαρξη του καπιταλιστικού συστήματος. Η μεταπολεμική σοσιαλδημοκρατία, λοιπόν, βασιζόμενη, σε ένα συγκεντρωτικό και γραφειοκρατικό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας προσπάθησε (και πέτυχε εν πολλοίς) να οριοθετήσει και να χαλιναγωγήσει τις οποιεσδήποτε «επαναστατικές» (εάν υπήρχαν ακόμη) παρορμήσεις της εργατικής τάξης, πράγμα που θα εξασφάλιζε την επωφελή, για τους καπιταλιστές, λειτουργία του καπιταλισμού (Novak, 1988, σελ.155-160).

Βέβαια, συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι παρά την οποιαδήποτε μεροληπτική (προς όφελος δηλαδή του κεφαλαίου) λειτουργία του κράτους πρόνοιας στα μεταπολεμικά χρόνια δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε τις βελτιώσεις που αυτό επέφερε στη ζωή ενός μεγάλου μέρους των εργαζόμενων στις αναπτυγμένες χώρες. Τα πραγματικά εισοδήματα άρχισαν να αυξάνονται σημαντικά βελτιώνοντας, έτσι, πρώτα το διατροφικό επίπεδο της πλειοψηφίας των εργαζομένων. Η διατροφική αυτή βελτίωση αύξησε τη ζήτηση των τάξεων αυτών για καταναλωτικά αγαθά, που παλιότερα ήταν προνόμιο μονάχα των ανώτερων τάξεων, όπως το αυτοκίνητο και οι οικιακές συσκευές. Όταν, δε, και σ' αυτόν τον τομέα της ζήτησης επήλθε κάποιος κορεσμός, η τάση στράφηκε προς την αγορά υπηρεσιών και άλλων αγαθών, που αφορούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους (Brenner, 1986, 77-79). Παρατηρούμε, λοιπόν, μια βελτίωση του επιπέδου ζωής της εργατικής τάξης, η οποία βελτίωση, όμως, δεν απειλούσε σοβαρά τις «...δομές και την κατανομή της ανισότητας και του πλούτου...», καθώς, «...όσο καιρό η πίτα [Σ.τ.σ

της αυξημένης παραγωγικότητας και των κερδών] συνέχισε να μεγαλώνει, οι φτωχοί θα έπαιρναν ένα μεγαλύτερο κομμάτι απ' ό,τι πριν...» (Novak, 1988, σελ.174). Αυτή η βελτίωση φαίνεται και από το ότι από το 1950 έως το 1975 περίπου το εισόδημα κατά άτομο στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες αυξήθηκε κατά μέσο όρο 3%, αφού στη δεκαετία του 50 αυξήθηκε γύρω στο 2%, ενώ στη δεκαετία του 60 αυξήθηκε γύρω στο 3,4%. Παράλληλα, το μερίδιο των επενδύσεων, στα πλαίσια των κρατικών προϋπολογισμών, που γίνονταν για τη διατήρηση του εισοδήματος των εργαζομένων αυξήθηκε από 8,3% το 1962, στο 11,4% το 1972, πράγμα, που, επίσης, δείχνει μια προσπάθεια ενίσχυσης του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης (Marglin-Schor, 1991, σελ.60-61).

Τελειώνοντας, μπορούμε, συμπερασματικά, να πούμε ότι για εικοσιπέντε, περίπου, χρόνια μετά τον πόλεμο παρατηρήθηκε στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη μια προσπάθεια ελέγχου και μείωσης των κοινωνικών ανισοτήτων και των συνεπειών τους, όπως η φτώχεια, με στόχο τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και της καλής λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος. Όμως, αυτή η συγκυριακή κατάσταση δεν θα διαρκούσε πέρα από τις αρχές της δεκαετίας του 70 περίπου, οπότε και συνέβησαν σημαντικές εξελίξεις στον δυτικό κόσμο που επηρέασαν τη συγκεκριμένη διαδικασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στα χρόνια μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η δράση των συλλογικών κοινωνικών υποκειμένων (εργατική και αστική τάξη) στις αναπτυγμένες χώρες, σε συνδυασμό με την επεμβατική - σταθεροποιητική λειτουργία του κράτους, κατάφεραν να δημιουργήσουν, έστω και πρόσκαιρα, ένα κλίμα συμβιβασμού και συναίνεσης, από το οποίο άλλοι (καπιταλιστές) αποκόμιζαν μεγαλύτερα οφέλη και άλλοι (εργατική τάξη) λιγότερα.

Ωστόσο, το συναινετικό αυτό κλίμα άρχισε να υφίσταται τις πρώτες ρωγμές ήδη από το 1968 περίπου, καθώς η αλληλεπίδραση μεταξύ της συλλογικής δράσης των κοινωνικών υποκειμένων και του κράτους από τη μια μεριά, και των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δεδομένων, που διαμορφώνονταν μέσω αυτής της δράσης, άρχισε να προκαλεί προβλήματα στη λειτουργία της μεταπολεμικής μορφής της δομής συσσώρευσης κεφαλαίου στα ανεπτυγμένα κράτη. Κάποιοι παράγοντες, δηλαδή, στα πλαίσια της συγκεκριμένης δομής της συσσώρευσης άρχιζαν να δυσλειτουργούν και το μόνο που απέμενε ήταν η σταγόνα που θα ξεχείλιζε το ποτήρι, η αφορμή, δηλαδή, που θα οδηγούσε στο ξέσπασμα της κρίσης σ' όλα τα επίπεδα των κοινωνιών και στη διαδικασία μετάβασης σε μια διαφορετική δομή συσσώρευσης στα πλαίσια του καπιταλισμού και όχι, βέβαια, σε μια ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος. Ουσιαστικά, δηλαδή, πρόκειται για την μετάβαση σε μια διαφορετική μορφή λειτουργίας του καπιταλισμού, εφόσον η κρίση αυτή δεν προκάλεσε ανατροπή των βασικών παραγόντων του αλλά απλώς μια αναδιάρθρωση στον τρόπο λειτουργίας τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.1 Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΟΜΗΣ

Η αναδιάρθρωση αυτή της δομής συσσώρευσης στα πλαίσια των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών θα αρχίσει να διαφαίνεται καθαρά κυρίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 70. Όπως υποστηρίζουν πολλοί το πρότυπο της παραγωγικής διαδικασίας, που ονομάστηκε Φορντισμός και η κοινωνική δομή που στήριξε τη διαδικασία συσσώρευσης με βάση αυτό το πρότυπο έφτασαν σ' αυτή την περίοδο στα όρια τους. Εμφανίστηκαν, δηλαδή, κάποια «συμπτώματα εξάντλησης» σ' αυτή τη διαδικασία, συμπτώματα που αφορούσαν όλους τους παράγοντες λειτουργίας του συστήματος, που, στις προηγούμενες δεκαετίες, υπήρξαν τα βασικά στηρίγματα της ομαλής λειτουργίας του Φορντισμού (Δασκαλάκης στο Ξμοκοβίτη-Νικολάου, χ.χ, σελ.14). Έτσι, για να περιγραφεί και να οριοθετηθεί η νέα μορφή της δομής συσσώρευσης του καπιταλισμού, που είχε αρχίσει να προκύπτει από τις αναδιαρθρώσεις σ' όλους τους τομείς των καπιταλιστικών κοινωνιών, ένας νέος όρος άρχισε να εμφανίζεται κυρίως στη δεκαετία του 80. Ο όρος αυτός ήταν η ιδιωματική έκφραση «μεταφορντισμός» και προέκυψε, κατά βάση, από τις προσπάθειες της Αριστεράς να αναλύσει τις εξελίξεις, που συνέβαιναν στην περίοδο αυτή, ενώ έγινε δημοφιλής ως όρος από τον Α. Λιπιέτζ (Hobsbawm, 1995, σελ.389). Κάποιοι, ωστόσο, ονόμασαν το νέο αυτό πρότυπο της παραγωγικής διαδικασίας «τογιοτισμό» ή «ονισμό», εξαιτίας του ότι οι πρώτες μορφές αυτής της αναδιάρθρωσης της παραγωγής έγιναν στο εργοστάσιο της TOYOTA, χωρίς, όμως, οι όροι αυτοί να έχουν την έγκριση και αποδοχή της επιστημονικής κοι-

νότητας (Λύτρας, 2000, σελ.65). Ωστόσο, όπως και να ονομάσουμε τη νέα αυτή μορφή της παραγωγικής διαδικασίας που καθόρισε και καθορίστηκε από μια νέα κοινωνική δομή, αυτό που είναι κυρίαρχο είναι η έννοια του μετασχηματισμού του καπιταλιστικού συστήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.1.1 Η ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΔΟΜΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.

Ο μετασχηματισμός αυτός στα πλαίσια της επιχείρησης, που λειτουργούσε με βάση το φορντικό πρότυπο παραγωγής και τη τειλορική οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, αμφισβήτησε πολλά από εκείνα τα δομικά της χαρακτηριστικά, πάνω στα οποία, μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 70, στηριζόταν μια τέτοιου είδους επιχείρηση. Αμφισβητούσε, δηλαδή, την κυριαρχία της αλυσίδας παραγωγής στα εργοστάσια, την σύνδεση μισθού και παραγωγικότητας, την τεράστια διοικητική πυραμίδα, ακόμα και την ύπαρξη των «θέσεων» εργασίας στο πεδίο των μεγάλων φορντικών επιχειρήσεων. Σαφώς, η φορντική-τειλορική μορφή οργάνωσης της επιχείρησης δεν ήταν κάτι που επρόκειτο να διαρκέσει για πάντα, γιατί ήταν μια μορφή οργάνωσης ιστορικά προσδιορισμένη, που χαρακτήριζε ένα συγκεκριμένο στάδιο της εξέλιξης του καπιταλισμού. Όμως, ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα ιδιαίτερα ευέλικτο και προσαρμοστικό, πράγμα που οφείλεται τόσο στον ανταγωνισμό μεταξύ των κοινωνικών τάξεων για την ιδιοποίηση του κοινωνικού υπερπροϊόντος, όσο και στον διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ των καπιταλιστικών επιχειρήσεων για την αύξηση των κερδών τους και την συσσώρευση κεφαλαίου. Στα πλαίσια αυτού του

ανταγωνισμού, οι επιχειρήσεις προσπαθούν συνεχώς να επαναστατικοποιούν τις διαδικασίες παραγωγής με την εισαγωγή καινοτόμων τεχνολογιών, καθώς, στην αντίθετη περίπτωση, κινδυνεύουν να χάσουν το τρένο του ανταγωνισμού με τις άλλες επιχειρήσεις και να καταστραφούν. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των καπιταλιστών είναι συνεχής και ατελείωτος και η επιβίωση απαιτεί συνεχή ανάπτυξη, που και αυτή, με τη σειρά της, απαιτεί συσσώρευση κεφαλαίου με τη μορφή των κερδών και επανεπένδυσή του σε καινοτόμες μορφές παραγωγικής διαδικασίας (Bowles-Edwards, 1999, σελ.160-163). Άλλωστε, όπως υποστήριζε και ο Γ. Σουμπέτερ, στα πλαίσια του καπιταλισμού, βρίσκεται σε εξέλιξη μια διαδικασία δημιουργικής μεταλλαγής, που οδηγεί σε μια ατέρμονα εγγενή επαναστατικοποίηση, που καταστρέφει άένα τις παλιές οικονομικές και παραγωγικές δομές και δημιουργεί συνεχώς καινούργιες, πράγμα που αποτελεί το βασικό συστατικό στοιχείο του καπιταλισμού (Γκρέϊ, 1999, σελ. 346). Στα πλαίσια αυτής της άενης διαδικασίας υπόκειται και η εξίσου διαρκής προσπάθεια από την πλευρά των καπιταλιστών να υποκαταστήσουν τον εργαζόμενο με σύγχρονες μηχανές, που θα εργάζονται αδιάκοπα χωρίς το πρόβλημα των εργασιακών εντάσεων και συγκρούσεων. Μ' αυτόν τον τρόπο οι επιχειρήσεις ήλπιζαν, από την εμφάνιση ακόμα του καπιταλισμού, να απαλλαγούν από την σχετική εξάρτηση, που είχαν από τους εργαζόμενους και να επιδιώξουν να αυξήσουν το μερίδιό τους στην ιδιοποίηση του κοινωνικού υπερπροϊόντος.

Στα πλαίσια, βέβαια, του φορντικού συστήματος παραγωγής, οι νέες μηχανές που εισήχθησαν στην παραγωγή απαιτούσαν, όπως είδαμε, μεγάλους αριθμούς εργαζομένων για την εύρυθμη λειτουργία τους καθώς και ένα μεγάλο αριθμό διοικητικών στελεχών για την επίβλεψη αυτών

των εργαζομένων, που στην πλειοψηφία τους ήταν ανειδίκευτοι ή ημι-ειδικευμένοι. Έτσι, παρά την εισαγωγή τελειότερων, σε σχέση με τις παλιότερες, μηχανών, ο «ανθρωποβόρος» χαρακτήρας τους δεν επέτρεπε, προς το παρόν, την απόλυτη «...κυριαρχία της 'νεκρής εργασίας' (σταθερού κεφαλαίου) [Σ.τ.σ, των μηχανών] πάνω στη 'ζωντανή εργασία' (μεταβλητό κεφάλαιο) [Σ.τ.σ, στην ανθρώπινη εργασία]» (Braverman, 1974, σελ. 227). Η προσπάθεια αυτή για απόλυτο έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας από την πλευρά των καπιταλιστών αποτελούσε το υπόβαθρο μιας τεχνολογικής και οργανωτικής αναδιάρθρωσης των καπιταλιστικών επιχειρήσεων, που ξεκίνησε σταδιακά από τα μέσα, περίπου, της δεκαετίας του 70 και οδήγησε σε μια αμφισβήτηση της κυριαρχίας των επιχειρήσεων, που λειτουργούσαν με βάση το φορντικό-τεϊλορικό πρότυπο οργάνωσης.

Η διαδικασία αυτή της αναδιάρθρωσης ήταν το αποτέλεσμα του ξεσπάσματος ενός παγκόσμιου ανταγωνισμού, που προέκυψε από την εμφάνιση επιχειρήσεων, οι οποίες άρχιζαν να αμφισβητούν το φορντικό πρότυπο και να λειτουργούν με παραγωγικές και οργανωτικές δομές ανταγωνιστικές προς αυτό. Οι πρώτες εταιρίες, που ξεκίνησαν αυτή την διαδικασία ήταν Ιαπωνικές και είχαν ως αντικείμενο τους την παραγωγή αυτοκινήτων και ηλεκτρονικών συστημάτων, ενώ παράλληλα στηρίζονταν σε μια ταχύτατη αναπτυξιακή πορεία και σε μια αυξανόμενη παγκοσμιοποίηση των δραστηριοτήτων τους (Carnoy, Castells, Cohen, Cardoso, 1993, σελ.51). Η εταιρεία, δε, που υπήρξε η πρωτοπόρος σ' αυτή τη διαδικασία του μετασχηματισμού στο πεδίο της παραγωγής ήταν η Ιαπωνική αυτοκινητοβιομηχανία TOYOTA, που σταδιακά εισήγαγε αρκετές καινοτομίες στις δομές της παραγωγής, προκαλώντας, έτσι, μια μικρή επανάσταση στην παραγωγή, που φανέρωσε

τις αδυναμίες του φορντικού προτύπου της παραγωγής. Οι καινοτομίες αυτές αφορούσαν, κύρια, την επιτόπου διόρθωση των ελαττωματικών προϊόντων στα πλαίσια της γραμμής παραγωγής, την προσήλωση σε μια πρακτική συνεχών, έστω και μικρών, βελτιώσεων στην παραγωγή (σύστημα *kaizen*), τον περιορισμό της παραγωγής στην απολύτως αναγκαία σε περιόδους δύσκολες για την επιχείρηση (λιτή παραγωγή), την επένδυση μεγάλου μέρους της κερδοφορίας σε τεχνολογικές καινοτομίες και, τέλος, την έμφαση που δινόταν στην έννοια της ποιότητας, που αφορούσε όλα τα στάδια της παραγωγής, το ανθρώπινο δυναμικό της επιχείρησης και, βέβαια, το τελικό αποτέλεσμα (Λύτρας, 2000, σελ. 67-68). Αυτές οι καινοτομίες δημιουργούσαν νέα δεδομένα στα πλαίσια της καπιταλιστικής επιχείρησης και για να ανταπεξέλθουν σ' αυτά πολλές επιχειρήσεις από την Ευρώπη και την Αμερική προσπάθησαν να τα ακολουθήσουν, είτε απλώς μιμούμενές τα, είτε προσπαθώντας να βρουν άλλους τρόπους αντιμετώπισης τους, όπως η διάσπαση των μεγάλων εταιρειών σε μικρότερες με διακριτά αντικείμενα.

Ωστόσο, θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα βασικά στοιχεία της καπιταλιστικής επιχείρησης, όπως η προσήλωση στην αύξηση της παραγωγικότητας και στην αύξηση των κερδών, δεν αλλάζουν και στα πλαίσια του νέου προτύπου παραγωγής. Βέβαια, το μεταφορντικό αυτό πρότυπο παραγωγής και οργάνωσης δεν υιοθετήθηκε αμέσως από όλες τις επιχειρήσεις, ούτε αποτέλεσε άμεσα το κυρίαρχο πρότυπο, που θα προωθούσε την οικονομία σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό που συνέβη ήταν ότι το μεταφορντικό πρότυπο άρχισε σταδιακά, μέσα από τη διαδικασία του ανταγωνισμού, να επικρατεί, καθώς ήταν αυτό που έδινε μια ιδιάιτερη ευελιξία και δυναμικότητα στις επιχειρήσεις που το υιοθετούσαν, μετατρέποντας τις, έτσι, στην ατμομηχανή της σύγχρονης

οικονομίας. Όπως γίνεται αντιληπτό, οι επιχειρήσεις που λειτουργούσαν με βάση το φορντικό πρότυπο συνέχιζαν και συνεχίζουν να υπάρχουν, όμως διακρίνονται από μια τάση μείωσης της δυναμικότητάς τους, πράγμα που, μάλλον, τις οδηγεί στο οικονομικό περιθώριο αν δεν προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα.

Έτσι, λοιπόν, σε αντίθεση με το φορντικό πρότυπο, που ήταν κατάλληλο, κυρίως, για μεγάλες, σε μέγεθος, επιχειρήσεις, το μεταφορντικό πρότυπο παραγωγής ήταν δυνατόν να υιοθετηθεί από οποιουδήποτε μεγέθους επιχείρηση και να δώσει σ' αυτή τη δυνατότητα μιας σωστής λειτουργίας. Βέβαια, οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις έχουν και στα πλαίσια αυτού του προτύπου το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, όμως και οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις μπορούν να λειτουργούν συμπληρωματικά προς αυτές, προσφέροντας διάφορες υπηρεσίες και δίνοντας έναν ιδιαίτερο δυναμισμό στην οικονομία μέσα από το συνεχή ανταγωνισμό τους για τεχνολογικές καινοτομίες (Λυμπεράκη-Μουρίκη, 1996, σελ. 74-79).

Οι τεχνολογικές αυτές καινοτομίες στηρίζονται στα αυτοματοποιημένα συστήματα μικροηλεκτρονικής, που λειτουργούν ελεγχόμενα από δίκτυα ηλεκτρονικών υπολογιστών, που κατευθύνουν σχεδόν αυτόματα τη διαδικασία παραγωγής. Τα αυτοματοποιημένα αυτά συστήματα δίνουν τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις να εφαρμόσουν ευέλικτες μορφές παραγωγής, επιλέγοντας είτε μικρές είτε και μεγάλες γραμμές παραγωγής προϊόντων ανάλογα με τις τάσεις της ζήτησης, που καταγράφονται σε παγκόσμιο επίπεδο. Μ' αυτόν τον τρόπο οι επιχειρήσεις έχουν την δυνατότητα να παράγουν άμεσα μια μεγάλη ποικιλία προϊόντων, διαφοροποιημένων μεταξύ τους, απόλυτα, όμως, προσηλωμένων στην έννοια της ποιότητας. Η απόλυτη τυποποίηση του φορντικού προτύπου παραγω-

γής περιορίζεται σημαντικά και επιλέγεται η ευέλικτη παραγωγή κατά παραγγελία, που εξοικονομεί για τις επιχειρήσεις μεγάλα κεφάλαια από την μείωση των αποθεμάτων σε κεφαλαιουχικά αγαθά και τελικά προϊόντα που διατηρούσαν ως τότε οι επιχειρήσεις για να καλύπτουν έκτακτες αυξομειώσεις της ζήτησης.

Παράλληλα τα νέα αυτά συστήματα παραγωγής για να αποδώσουν πλήρως τις δυνατότητες ευελιξίας που είχαν, έπρεπε να συνδυαστούν με νέες ευέλικτες μορφές οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας. Ο εργαζόμενος, στα πλαίσια της μεταφορντικής επιχείρησης υποχρεώνεται να αποκτήσει ένα ευρύ φάσμα τεχνικών δεξιοτήτων και γνώσεων, που θα του δίνει τη δυνατότητα να συμμετέχει ενεργά σε πολλές από τις φάσεις της διαδικασίας παραγωγής ενός προϊόντος, εξασφαλίζοντας έτσι μια εναλλαγή και μια ποικιλία στα καθήκοντα των εργαζομένων. Η ποικιλία αυτή καθηκόντων οριοθετείται στο μεταφορντικό πρότυπο στα πλαίσια της ομάδας έργου, που αναλαμβάνει την εκτέλεση ενός έργου (την παραγωγή ενός προϊόντος, για παράδειγμα) από την αρχή μέχρι το τέλος, εξέλιξη, που σε κάποιο βαθμό εξασθενίζει τις παλιές αυστηρές κάθετες ιεραρχικές δομές στα πλαίσια της επιχείρησης και ενισχύει την συνεργασία και την δημιουργικότητα των μελών της ομάδας (Λύτρας, 2000, σελ.77). Το χαρακτηριστικό στοιχείο που καθορίζει την εργασιακή διαδικασία στην μεταφορντική επιχείρηση, λοιπόν, είναι η δυνατότητα του εργαζομένου να μπορεί συνέχεια να ειδικεύεται και να επανειδικεύεται σε διαφορετικά αντικείμενα με ελάχιστο κόστος για την επιχείρηση (Γεωργακοπούλου, 1996, σελ.105). Οι αλλαγές αυτές στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας είχαν επιπτώσεις και στην ιεραρχική δομή διοίκησης και ελέγχου της επιχείρησης. Οι νέες τεχνολογίες, με την απαίτηση τους για ευέλικτα

εξειδικευμένους εργαζόμενους, καθιστούν άχρηστα μια σειρά από με-
σαία στελέχη, που είχαν το ρόλο του ελεγκτή και του επιβλέποντος
στην φορντική επιχείρηση, πράγμα που μειώνει σημαντικά το προσω-
πικό της επιχείρησης. Παράλληλα, η οργάνωση της παραγωγής σε ομά-
δες ολοκληρωμένου έργου με βάση την συνεργασία των μελών τους,
«αναγκάζει» την διευθυντική εργασία να κατέβει πολύ κοντά στο ε-
πίπεδο της παραγωγής εγκαταλείποντας την εργασία του σχεδιασμού
και του απλού ελέγχου της παραγωγής. Οι διευθυντές στο μεταφο-
ρικό πρότυπο αποτελούν τους μοχλούς της άμεσης επίλυσης προβλη-
μάτων στο επίπεδο της ομάδας, τους συντονιστές και εμψυχωτές της
ομάδας καθώς και τους βασικούς αγωγούς μιας οριζόντιας επικοινων-
νίας μεταξύ των διαφόρων ομάδων έργου της επιχείρησης για θέματα
που αφορούν την παραγωγή, πράγμα που ανατρέπει την φορντική διαδι-
κασία υποχρεωτικής επικοινωνίας διαμέσου των κάθετα δομημένων τμη-
μάτων. Η οριζόντια αυτή επικοινωνία συνενώνει τις ομάδες έργου σε
ένα δίκτυο, που στόχο έχει να εξυπηρετήσει ευέλικτα, αποτελεσματι-
κά και προπαντός ποιοτικά τους στόχους της επιχείρησης. Παράλληλα,
από τα τέλη της δεκαετίας του 70, όλο και περισσότερες επιχειρή-
σεις προσπαθούσαν στηριζόμενες στις τεχνολογικές καινοτομίες που
επέτρεπαν την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών «...σε αναπτυσσόμενες
χώρες με κλάσμα του εργατικού κόστους, που απαιτείται σε πιο ώρι-
μες βιομηχανικές χώρες...» να μεταφέρουν τμήματα των δραστηριοτή-
των τους στις χώρες αυτές. Ως όφελος θα είχαν μικρότερο κόστος πα-
ραγωγής, χαλαρότερες ρυθμίσεις σε εργασιακά ζητήματα και μικρότε-
ρες φορολογικές επιβαρύνσεις. Για παράδειγμα μια έρευνα που διε-
νεργήθηκε το 1993 σε δέκα χιλιάδες γερμανικές επιχειρήσεις μεσαίου
μεγέθους αποκάλυψε ότι σχεδόν το ένα τρίτο απ' αυτές επρόκειτο να

μεταφέρει τμήμα των παραγωγικών του δραστηριοτήτων σε περιοχές με χαλαρότερη εργατική νομοθεσία, όπως η μετακομμουνιστική Ανατολική Ευρώπη (Γκρέϊ, 1999, σελ.166-169 και σελ.402).

Παρατηρούμε, λοιπόν, την υιοθέτηση από τις μεταφορντικές επιχειρήσεις μιας ευελιξίας, τόσο ως προς τη διαδικασία οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας, όσο και ως προς τον τόπο εγκατάστασης των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων. Η ευελιξία αυτή θα οδηγήσει σε απορύθμιση τις σχέσεις, τόσο στο επίπεδο της βιομηχανικής επιχείρησης, όσο και στο γενικότερο οικονομικό πεδίο, κατάσταση που θα ενισχυθεί και από την διαδικασία διάβρωσης και, τελικά, κατάρρευσης της παγκόσμιας οικονομικής ευημερίας, που διήρκεσε για εικοσιπέντε περίπου χρόνια μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο.

3.1.2 Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 70

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, η παγκόσμια οικονομική ευημερία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στηρίχθηκε σε ένα «ρυθμιζόμενο» σύστημα που χρηματοδοτούνταν και ελέγχονταν σε σημαντικό βαθμό από τις Η.Π.Α, είτε μέσω σχεδίων σταθεροποίησης ως το 1949 (Σχέδιο Μάρσαλ) είτε μέσω των αυξημένων δημοσίων δαπανών, που χρηματοδοτούσαν την αυξημένη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά στη χώρα αυτή, πράγμα που ωθούσε την σταθερή ανάπτυξη των οικονομιών των άλλων αναπτυγμένων χωρών, μέσω μιας αυξημένης ροής δολαρίων προς τις χώρες αυτές, είτε για εισαγωγές αγαθών από τις Η.Π.Α είτε και για παραγωγικές επενδύσεις. Οι θεμέλιοι λίθοι αυτού του συστήματος

καθορίστηκαν στο Bretton Woods το 1944 και στήριξαν το σύστημα, υπό τον έλεγχο των Η.Π.Α, για εικοσιπέντε περίπου χρόνια.

Ωστόσο το μεταπολεμικό αυτό οικοδόμημα θα αρχίζει να αισθάνεται κραδασμούς ήδη από το τέλος του της δεκαετίας του 60 (περίπου από το 1968), κάτι που σ' αυτή την αρχική φάση θα περάσει σχεδόν απαρατήρητο, καθώς η παγκόσμια οικονομία, διήνυε, ακόμα, περίοδο ευημερίας και ανάπτυξης.

Όμως το Αμερικανικό έλλειμμα, που χρηματοδοτούσε την ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας είχε, ήδη, αρχίσει να παίρνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις εξαιτίας του πολέμου στο Βιετνάμ, απειλώντας έτσι τη δυνατότητα των Η.Π.Α να εγγυηθούν την μακροχρόνια σταθερότητα του δολαρίου και, κατά συνέπεια τη διαρκή χρηματοδότηση της αναπτυξιακής πορείας των άλλων καπιταλιστικών κρατών μέσω της δι-οχέτευσης ρευστότητας. Η εξέλιξη αυτή επέτεινε την τάση για αστάθεια σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς κανένα άλλο κράτος μετά την σχε-τική εξασθένιση της Αμερικανικής κυριαρχίας δεν είχε την απαραίτητη δύναμη για να ρυθμίσει και να ελέγξει την παγκόσμια οικονο-μία, εξασφαλίζοντας την παροχή ρευστότητας μέσω ενός ισχυρού νο-μίσματος και ωθώντας την παγκόσμια ανάπτυξη και ευημερία. Όπως το-νίζει, άλλωστε, και ο F. Block : "Το διεθνές νομισματικό σύστημα είχε δουλέψει άριστα σε εκείνες τις περιόδους όταν ένα έθνος είχε την οικονομική και πολιτική ισχύ να εξασφαλίσει γενική αποδοχή ε-νός κώδικα παγκόσμιας οικονομικής συμπεριφοράς και μπορούσε το ί-διο να παράσχει επαρκείς ποσότητες διεθνούς πίστης και ρευστότη-τας. Αλλά τα συνεχιζόμενα ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών των Η.Π.Α δείχνουν ότι αυτές δεν είχαν πια την απόλυτη οικονομική υπεροχή για να εκπληρώσουν αυτό τον συντονιστικό ρόλο» (Block,

1975). Υπήρχαν, βέβαια, πολλά κράτη με αναπτυξιακή πορεία εκείνη την περίοδο, όπως η Ιαπωνία, η Γαλλία και η Δ.Γερμανία, κανένα, όμως, δεν είχε την ουσιαστική οικονομική και πολιτική ισχύ για να τροφοδοτήσει επαρκώς την διεθνή ανάπτυξη. Η επισημοποίηση του τέλους της απόλυτης κυριαρχίας των Η.Π.Α σε παγκόσμιο επίπεδο και της ουσιαστικής διάβρωσης της ισχύος τους ήρθε με την ήττα τους στον πόλεμο του Βιετνάμ. Την σχετική αυτή αδυναμία των Η.Π.Α εκμεταλλεύτηκε στα 1973 και ο ΟΠΕΚ για να αυξήσει κατακόρυφα τις τιμές του πετρελαίου δίνοντας, έτσι, το έναυσμα για μια παγκόσμια ύφεση με σοβαρές συνέπειες. Είναι βέβαιο, ότι αν ο ΟΠΕΚ είχε προσπαθήσει να αυξήσει τις τιμές του πετρελαίου στα 1953 ή στα 1963, για παράδειγμα, οι Αμερικανικές ένοπλες δυνάμεις θα είχαν επέμβει για να ματαιώσουν μια τόσο δυσμενή εξέλιξη για την παγκόσμια οικονομία, όπως, άλλωστε, είχε γίνει το 1957 στο Λίβανο ή και το 1965 στον Άγιο Δομίνικο (Marglin-Schor, 1991, σελ.23). Όμως στα 1973, η σχετική ισχύς των Η.Π.Α είχε μειωθεί αρκετά (εξαιτίας της ήττας στον πόλεμο του Βιετνάμ) και επομένως δεν μπορούσαν να κάνουν κάτι το ουσιαστικό για να εμποδίσουν μια τέτοια εξέλιξη, που βοήθησε στην έναρξη μιας περιόδου οικονομικής ύφεσης με αρνητικές συνέπειες για τα καπιταλιστικά κράτη.

3.1.3 ΕΘΝΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ – Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗΝ

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Οι δυσμενείς αυτές εξελίξεις στο παγκόσμιο επίπεδο επηρέασαν σημαντικά και την λειτουργία αλλά και την δομή των εθνικών οικονομιών προκαλώντας το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού. Βέβαια, η κρίση αυτή δεν ήταν τόσο μεγάλη ώστε να υπάρχει ο κίνδυνος να καταρρεύσει το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, ωστόσο προκάλεσε σοβαρά προβλήματα στην διαδικασία ανάπτυξης όλων των καπιταλιστικών κρατών. Βέβαια, η οικονομική ανάπτυξη δεν σταμάτησε, όμως οι ρυθμοί αύξησής της στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες ήταν αισθητά μικρότεροι σε σχέση με την εικοσιπενταετία μετά τον πόλεμο (Hobsbawm, 1995, σελ.517). Ο ρυθμός, για παράδειγμα, ανάπτυξης της οικονομίας των επτά πλουσιότερων χωρών ενώ ήταν 5%, κατά μέσο όρο, μεταξύ 1960 και 1973, έπεσε στο 1,6% κατά μέσο όρο στις επόμενες δεκαετίες (Βεργόπουλος, 1999, σελ.304). Σ' αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε και την σαφή αυξητική τάση του ποσοστού των πραγματικών μισθών των εργαζομένων, που ήταν το αποτέλεσμα του κοινωνικού συμβιβασμού και των, κοινωνικά, ρυθμισμένων αγορών εργασίας στα μεταπολεμικά χρόνια, εξελίξεων που ενίσχυσαν την διεκδικητική ισχύ της εργατικής τάξης. Αυτή η σταθερή αύξηση του μεριδίου των μισθών σε συνδυασμό με την πτώση της παραγωγικότητας, ως αποτέλεσμα της εξάντλησης της λειτουργικότητας του φορντικού συστήματος παραγωγής, το αυξανόμενο κόστος σε άλλες μεταβλητές της παραγωγής, όπως το πετρέλαιο και τον αυξανόμενο ανταγωνισμό μεταξύ των επιχειρήσεων σε παγκόσμιο επίπεδο προκάλεσε μια συμπίεση του ποσοστού κέρδους των καπιταλιστικών επιχειρήσεων στις αναπτυγμένες χώρες. Το ποσοστό κέρδους είχε στα 1973 μειωθεί γύρω στο 25% συγκρινόμενο με το ανώτατο σημείο στο οποίο είχε φτάσει στα χρόνια της ευημερίας πριν την δεκαετία του 70, τόσο στις Η.Π.Α και την Ευρώπη, όσο και στην

Ιαπωνία (Marglin-Schor, 1991, σελ.76-82). Ουσιαστικά, δηλαδή, τα πραγματικά εισοδήματα των εργαζομένων συνέχιζαν να αυξάνονται σταθερά παρά την αδυναμία του φορντικού συστήματος παραγωγής να παρουσιάσει ανάλογα ποσοστά αύξησης της παραγωγικότητας, που θα διατηρούσαν το ποσοστό κέρδους των επιχειρήσεων σταθερό (Δες Πίνακα 3 του Παραρτήματος). Η αντίδραση των καπιταλιστών στην προσπάθεια τους να διατηρήσουν τα κέρδη τους σταθερά ήταν η υπερβολική αύξηση των τιμών των προϊόντων, αύξηση που υπερέβαινε την αύξηση των μισθών και δημιουργούσε, έτσι, προβλήματα ζήτησης στην οικονομία των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών. Το επόμενο βήμα από τους καπιταλιστές ήταν η προσπάθεια για μείωση του κόστους παραγωγής (και όχι για μείωση των τιμών), ώστε να κρατήσουν σταθερά τα κέρδη τους κανοντας επενδύσεις σε τεχνολογικές καινοτομίες, που θα εξοικονομούσαν ανθρώπινη εργασία και, επομένως, θα μείωναν το κόστος παραγωγής (Brenner, 1986, σελ.77-79).

Επίσης, στα πλαίσια της προσπάθειας του για διατήρηση ή και αύξηση του ποσοστού κέρδους το κεφάλαιο αποκτά μια αυξημένη κινητικότητα σε παγκόσμιο επίπεδο, πράγμα που του δίνει τη δυνατότητα να μεταναστεύει πολύ εύκολα σε χώρες με ευνοϊκότερους όρους, όπως η χαμηλότερη φορολογία (Γκρέϊ, 1999, σελ.173). Η δυνατότητα αυτή του κεφαλαίου να παγκοσμιοποιείται θα δημιουργήσει μια αυξανόμενη αλληλεξάρτηση της παγκόσμιας οικονομίας με τις εθνικές οικονομίες, που θα υπονομεύσει καίρια την κυρίαρχη οικονομική λειτουργία των εθνικών κρατών, που ωστόσο, δεν θα σταματήσουν να λειτουργούν ως μοχλός ελέγχου της λειτουργίας των οικονομιών των αναπτυγμένων κρατών (Brett, 1986, σελ.23).

Βέβαια, οι προσπάθειες αυτές για την διατήρηση της αυξητικής τάσης του ποσοστού κέρδους δεν ήταν αρκετά αποτελεσματικές, καθώς η σταθερή αύξηση των τιμών σε συνδυασμό με τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης των καπιταλιστικών οικονομιών και το αυξανόμενο ποσοστό ανεργίας, οδήγησαν σε ένα φαινόμενο που ονομάστηκε στασιμοπληθωρισμός. Η έννοια αυτή σηματοδοτούσε μια κατάσταση στασιμότητας της οικονομίας, που σε συνδυασμό με ένα υψηλό πληθωρισμό και μια υψηλή ανεργία, έμελλε να αποτελέσει το υπόβαθρο σημαντικών αλλαγών στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης κεφαλαίου και στην κοινωνική δομή, πάνω στην οποία αυτή στηρίχθηκε (Bowles-Edwards, 1999, σελ.187).

Οι αλλαγές αυτές οδήγησαν σε μια αυξανόμενη αστάθεια της οικονομικής και κοινωνικής δομής, καθώς, με εξαίρεση λίγες χώρες, όπως η Αυστρία και η Ελβετία, σ' όλα σχεδόν τα ανεπτυγμένα κράτη εμφανίστηκαν ξανά συμπτώματα κοινωνικής σύγκρουσης και οικονομικής δυσλειτουργίας, που έθεταν τις βάσεις για την οριστική υπέρβαση του μεταπολεμικού κοινωνικού συμβιβασμού.

Ωστόσο η αστική τάξη μόνη της δεν θα μπορούσε να επιβάλλει μια επωφελή γι' αυτήν λύση στη συγκεκριμένη περίοδο κρίσης, αν δεν είχε και την συνέργια του κράτους. Το κράτος, άλλωστε, αποτελεί την αποφασιστική δύναμη, που παρεμβαίνει «...στον αρμό δύο τρόπων συσσώρευσης του κεφαλαίου για να πραγματοποιήσει με 'καταναγκαστικά μέσα' την προσαρμογή...» των νέων δεδομένων, που θα προκύψουν από την εξέλιξη της κατάστασης κρίσης (Κοριά, 1985, σελ.135). Έτσι και στην περίοδο που εξετάζουμε, το κράτος θα παρέμβει αποφασιστικά σ' όλα τα πεδία της κοινωνίας για να συμβάλλει στην διέξο-

δο από την κρίση με τρόπο επωφελή για τα καπιταλιστικά κέρδη και όχι για τους εργαζομένους (Frank, 1980, σελ.110-113).

Βέβαια, αμέσως μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973, τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στις οικονομίες των αναπτυγμένων κρατών θεωρήθηκαν ως προσωρινά και συγκυριακά, ενώ παντού υπήρχε η πίστη ότι το πολύ σε ένα ή δύο χρόνια η κατάσταση θα επέστρεφε στην περίοδο της ευημερίας και της ανάπτυξης. Στα πλαίσια αυτής της πεποίθησης, οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις, που ήταν στην εξουσία στις Περισσότερες αναπτυγμένες χώρες στη μεγαλύτερη διάρκεια της δεκαετίας του 70, προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την κρίση εφαρμόζοντας τις παλιές δοκιμασμένες «κεϊνσιανές» πολιτικές. Ωστόσο αυτές οι πολιτικές δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά την κρίση και τον στασιμοπληθωρισμό σε πολλές οικονομίες, καθώς είχαν αλλάξει πια τα δεδομένα αυτών των οικονομιών και η λειτουργία τους άρχισε πια να αποκτά μια παγκόσμια διάσταση, που ξέφευγε όλο και περισσότερο από τον απόλυτο έλεγχο των εθνικών κυβερνήσεων.

Έτσι στη Μ.Βρετανία, για παράδειγμα, η Εργατική κυβέρνηση του Τζεϊμς Κάλαχαν προσπάθησε να εφαρμόσει μια «κεϊνσιανή» πολιτική για να βρει μια διέξοδο από την κρίση, όμως, στα 1976, μετά από παρέμβαση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, αναγκάστηκε να υποχωρήσει και να δεχτεί ότι δεν ήταν πλέον δυνατή η λειτουργία της οικονομίας με βάση τις κεϊνσιανές συνταγές του παρελθόντος. Ωστόσο, παρά την αποκήρυξη του μεταπολεμικού κοινωνικού και οικονομικού συμβιβασμού οι Εργατικοί δεν μπόρεσαν να προχωρήσουν σε πιο δραστικά μέτρα, που θα εκθεμελίωναν ριζικά τις παλιές διευθετήσεις και θα προωθούσαν κάποιες καινούργιες (Γκρέϊ, 1999, σελ.55).

Το ίδιο, περίπου, συνέβη και στην Γαλλία, λίγο πιο αργά βέβαια, όταν η κυβέρνηση Μιτεράν μετά από δυο χρόνια διακυβέρνησης αντιμετώπισε μια οικονομική κρίση που την ανάγκασε να υποτιμήσει το εθνικό νόμισμα και να υποκαταστήσει τις «κεϊνσιανές» πολιτικές στην οικονομία με μια πολιτική λιτότητας, έστω και με «ανθρώπινο πρόσωπο» (Hobsbawm, 1995, σελ.525). Η αφορμή για την οριστική κατάργηση των Κεϊνσιανών πολιτικών στις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης ήταν η δεύτερη πετρελαϊκή κρίση το 1979, που ξεχείλισε το ποτήρι της οικονομικής ύφεσης οριστικά και έβαλε προσωρινή ταφό-πλακα στις αρχές του Κέϊνς για την οικονομική διαχείριση. Σε πολλές αναπτυγμένες χώρες, όπως η Μ.Βρετανία και οι Η.Π.Α, συντηρητικές κυβερνήσεις με νεοφιλελεύθερες σκληρές οικονομικές πολιτικές θα αναλάβουν να αποκαταστήσουν την ομαλή λειτουργία του καπιταλισμού.

Έτσι στη Μ.Βρετανία η κυβέρνηση της Μ.Θάτσερ, που ανέβηκε στην εξουσία το 1979, θα επιβεβαιώσει την πρωταρχικότητα των δυνάμεων της αγοράς ως το πιο βασικό στοιχείο για την σωστή λειτουργία της οικονομίας και την έξοδο από την κρίση. Με βάση αυτή τη θέση της, η κυβέρνηση Θάτσερ εφάρμοσε μια σκληρή δημοσιονομική και νομισματική πολιτική με σκοπό να προκαλέσει μια τεχνητή ασφυκτική ύφεση στην οικονομία, που θα οδηγούσε σε μια εκ βάθρων αναδιάρθρωσή της, πάνω, όμως, σε νέες βάσεις ευνοϊκές για την ομαλή συσσώρευση του κεφαλαίου. Η προσπάθεια αυτή στηρίχθηκε σε έναν σημαντικό κρατικό συγκεντρωτισμό, που ήταν η απαραίτητη προϋπόθεση για την σταδιακή ανοικοδόμηση της ελευθερίας των αγορών, καθώς χωρίς ένα τόσο ισχυρά παρεμβατικό κράτος θα ήταν αδύνατο να επιτευχθεί αυτή, εφόσον η φυσική ροπή των κοινωνιών είναι να χαλιναγωγούν αυτή την ελευ-

θερία και όχι να την επεκτείνουν. Το κράτος στη Μ.Βρετανία θα είναι αυτό που θα στηρίξει αποφασιστικά την λειτουργία της ελεύθερης αγοράς, θέτοντας το πλαίσιο των νόμων και των ρυθμίσεων με βάση τα οποία θα μπορέσει να λειτουργήσει αυτή ανεξέλεγκτα (Γκρέϊ , 1999, σελ.71, 74, 399). Τέτοιες ρυθμίσεις είχαν να κάνουν κυρίως με τον περιορισμό των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, με τη μείωση των κοινωνικών δαπανών του κράτους και με τις προσπάθειες χαλιναγώγησης του πληθωρισμού ως μέσο για την ανάκαμψη της οικονομίας και την έξοδο από την κρίση.

Παρόμοιες οικονομικές πολιτικές ακολούθησε στις αρχές της δεκαετίας του 80 και η κυβέρνηση Ρέϊγκαν στις Η.Π.Α με σκοπό να δώσει διέξοδο, επωφελή για τους καπιταλιστές στην οικονομική κρίση. Η συντηρητική αυτή κυβέρνηση προσπάθησε , παράλληλα με τις αυστηρές νομισματικές και δημοσιονομικές πολιτικές, να δώσει ώθηση στην οικονομία μέσα από τεράστια προγράμματα στρατιωτικών δαπανών και μέσα από την ισχυρή πίεση που άσκησε σε παγκόσμιο επίπεδο για την προνομιακή πρόσβαση των Αμερικανών επιχειρηματιών στις ξένες αγορές. Η κίνηση αυτή είχε ως στόχο την αναβάθμιση της Αμερικανικής θέσης στον παγκόσμιο ανταγωνισμό, θέση που είχε τρωθεί σημαντικά από την σημαντική ανάπτυξη των Ευρωπαίων και των Ιαπώνων ανταγωνιστών τους ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 70 (Γκρέϊ, 1999, σελ.208) .

3.2 Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ - ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ

ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ

Οι οικονομικές αυτές πολιτικές από την πλευρά του κράτους σε συνδυασμό με τις οικονομικές εξελίξεις στο πεδίο της καπιταλιστικής επιχείρησης και της παγκόσμιας οικονομίας, που είδαμε πριν, οδήγησαν σταδιακά και σε μια διάρρηξη του μεταπολεμικού πολιτικο-ιδεολογικού συμβιβασμού στις χώρες της Δύσης. Οι πολιτικές αυτές προσπάθησαν να διαμορφώσουν τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου προς όφελος της αστικής τάξης, πράγμα που ενίσχυσε την επιλογή της να έρθει ξανά σε "σύγκρουση" με την οργανωμένη εργατική τάξη και να αμφισβητήσει την μεταπολεμική «συνεργασία» της μ' αυτή, προσπαθώντας έτσι, να αυξήσει το ποσοστό του κέρδους της στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας (Crouch, 1993, σελ.35). Άλλωστε η συνεχής διαμάχη για την απόκτηση ισχύος είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού από την εμφάνισή του κιόλας (Jackson, 1991, σελ. 15).

Παράλληλα με αυτή την αναζωογόνηση της κοινωνικής σύγκρουσης έχουμε και σε ιδεολογικό επίπεδο μια επιστροφή στις θεωρητικές παγιώσεις για την οικονομία των πρώτων δεκαετιών του αιώνα, που στα μεταπολεμικά χρόνια θεωρούνταν πλήρως αναξιόπιστες και αποτυχημένες. Οι ιδεολογικοί υπέρμαχοι των ελεύθερων αγορών και της εξατομικευμένης κοινωνικής ευελιξίας επιτέθηκαν με ζήλο ενάντια στις Κεϊνσιανές οικονομικές πολιτικές μετά τα μέσα της δεκαετίας

του 70, στηριζόμενοι στην αποτυχία αυτών των πολιτικών να δώσουν διέξοδο στην υπάρχουσα κρίση, με αποτέλεσμα μια σταδιακή μεταστροφή της παγκόσμια οικονομικής θεωρίας. Έμπρακτη απόδειξη αυτής της τάσης μεταστροφής ήταν η απονομή του βραβείου Νόμπελ στον Φ. φον Χάγιεκ το 1974 και στον Μ.Φρίντμαν το 1976, που και οι δύο ήταν υπέρμαχοι του ακραίου οικονομικού φιλελευθερισμού. Η τάση αυτή, επίσης, επηρέασε τις κυβερνητικές πολιτικές αποφασιστικά, κυρίως από τη δεκαετία του 80 και μετά, προκαλώντας σοβαρά κοινωνικά προβλήματα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (Hobs-bawm, 1995, σελ.522).

Πέρα βέβαια από την ιδεολογική αυτή μεταστροφή, σημαντική συμβολή στην προσπάθεια οριοθέτησης και ελέγχου της κοινωνικής κρίσης θα έχει και το κράτος. Οι πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης που θα εφαρμοστούν θα έχουν ως βασικό στόχο τον έλεγχο και τον περιορισμό της διεκδικητικής ισχύος της εργατικής τάξης, όπως αυτή προέκυψε από την βελτίωση του επιπέδου ζωής της στην περίοδο της ευημερίας. Ο ρόλος του κράτους από τη δεκαετία του 70 και έπειτα έπαψε να είναι αυτός του εγγυητή της κοινωνικής συναίνεσης και θα αρχίσει να γίνεται αυτός του εγγυητή της αποκατάστασης του ποσοστού κέρδους και της ισχύος των καπιταλιστών εις βάρος των κατήσεων των εργαζομένων. Για να το πετύχουν αυτό οι κυβερνήσεις προσπάθησαν, και τελικά πέτυχαν, να περιορίσουν την δύναμη των εργατικών συνδικάτων, χρησιμοποιώντας πολιτικές οικονομικής λιτότητας, που προκάλεσαν φαινόμενα, όπως η ανεργία, τα οποία εξασθένισαν την ισχύ της οργανωμένης εργατικής τάξης (Frank, 1980, σελ. 124). Τέτοιου είδους "επιθέσεις" ενάντια στην οργανωμένη εργατική τάξη παρατηρούνται σε αρκετές χώρες, όπως η Μ.Βρετανία, η Δ. Γερ-

μανία και οι Η.Π.Α με κύριο στόχο την πολιτική ήττα της εργατικής τάξης και την μετατόπιση της ισορροπίας των ταξικών σχέσεων προς την πλευρά της αστικής τάξης (Novak, 1988, σελ.178).

Η προσπάθεια αυτή αμφισβήτησης της δύναμης των συνδικάτων είχε, επίσης, ως αποτέλεσμα μια τάση διεύρυνσης της διάσπασης της εργατικής τάξης, που κατέληξε σε μια εσωστρέφεια των εργατικών συνδικάτων. Τα εργατικά συνδικάτα, δηλαδή, θυσίασαν τα δικαιώματα των εργαζόμενων που για πρώτη φορά έμπαιναν στην αγορά εργασίας και των ανέργων, στο βωμό της προστασίας των δικαιωμάτων των ήδη εργαζομένων, πράγμα που είχε στην πορεία αρνητικές συνέπειες και για τα ίδια τα συνδικάτα και κυρίως για την διεκδικητική τους ισχύ.

Βέβαια, στα χρόνια μετά την δεκαετία του 80, σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ξανανέβηκαν στην εξουσία σε αρκετές αναπτυγμένες χώρες, όμως δεν θα μπορούν πια να ελέγχουν απόλυτα τις κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες, όπως το έκαναν στην μεταπολεμική εποχή. Ουσιαστικά για να μπορέσει η σοσιαλδημοκρατία να ανέβει στην εξουσία αναγκάστηκε να υιοθετήσει συντηρητικές νεοφιλελεύθερες πολιτικές και να πείσει την αστική τάξη ότι θα ήταν καλύτερη στο να τις εφαρμόσει, σε σύγκριση με τα συντηρητικά κόμματα (Γκρέϊ, 1999, σελ.402). Παρατηρούμε, δηλαδή, μια επικράτηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών ακόμα και από σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (όπως, για παράδειγμα, οι Νέοι Εργατικοί του Τ.Μπλερ στη Μ.Βρετανία), πράγμα που είχε αρνητικές συνέπειες για τις κοινωνίες των καπιταλιστικών κρατών, προκαλώντας σοβαρά κοινωνικά προβλήματα σ' αυτές.

3.3 ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΔΙΟ

Η διαδικασία αυτή μετασχηματισμού της οικονομικής και της πολιτικό-ιδεολογικής δομής θα έχει ουσιαστικές συνέπειες και για φαινόμενα που ήδη υπήρχαν στις κοινωνίες των αναπτυγμένων κρατών, όπως η ανεργία και οι κοινωνικές ανισότητες. Τα φαινόμενα αυτά στην μεταπολεμική περίοδο της ευημερίας είχαν γνωρίσει μια φάση άμβλυνσης εξαιτίας της απρόσκοπτης και σταθερά αυξανόμενης οικονομικής ανάπτυξης. Όμως, τα κοινωνικά αυτά φαινόμενα θα αρχίσουν να γνωρίζουν μια νέα φάση έξαρσης μετά τα μέσα της δεκαετίας του 70 ως αποτέλεσμα των νέων δεδομένων που εμφανίζονται σε όλα τα πεδία των κοινωνικών σχηματισμών.

3.3.1 ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ - ΑΝΕΡΓΙΑ

Ο πρώτος βασικός τομέας, που επηρεάστηκε άμεσα από τα νέα δεδομένα ήταν η απασχόληση στα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη. Έχοντας γνωρίσει από το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου μια περίοδο πλήρους απασχόλησης για το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού τους και χαμηλών ποσοστών ανεργίας, αρχίζουν από τα μέσα της δεκαετίας του 70 να αντιμετωπίζουν σταδιακά την πρόκληση της μαζικής ανεργίας. Η εμφάνιση της μαζικής ανεργίας στην περίοδο αυτή δεν είναι τυχαία, καθώς αποτέλεσε το βασικό όπλο της αστικής μονοπωλιακής τάξης στην προσπάθεια της να διαβρώσει τα ουσιαστικά κεκτημένα των εργαζομένων και την συλλογική τους οργάνωση και να

επιβάλλει έναν καινούργιο καταμερισμό της εργασίας, ευνοϊκό γι' αυτήν και προσαρμοσμένο στα νέα δεδομένα της διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου. Όπως άλλωστε, τόνιζε και ο Μπέβεριτζ : «Η πρώτη λειτουργία της ανεργίας, που ήδη υπάρχει με ανοικτές ή καλυμμένες μορφές, είναι ότι διατηρεί την επικυριαρχία του αφέντη πάνω στον εργαζόμενο» (Beveridge, 1944). Χωρίς την ύπαρξη της μαζικής ανεργίας, θα ήταν πολύ δύσκολο να αποδεχθούν οι εργαζόμενοι την καταστρατήγηση των σημαντικών κεκτημένων, που είχαν αποσπάσει στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου ευημερίας, ώστε να δοθεί μ' αυτόν τον τρόπο μια διέξοδος στην κρίση που σοβούσε σε παγκόσμιο επίπεδο και στην πτωτική πορεία του ποσοστού κέρδους των καπιταλιστών.

Η μαζική ανεργία ως όπλο για την επιβολή πειθαρχίας από την πλευρά των καπιταλιστών προς την οργανωμένη εργασία καθώς και ως προϋπόθεση για την αποδοχή από την πλευρά των εργαζομένων ενός χειρότερου πλαισίου εργασιακών σχέσεων, δεν θα μπορούσε, βέβαια, να επιβληθεί μόνο από την αστική τάξη χωρίς την ενεργό υποστήριξη του κράτους με τις πολιτικές λιτότητας και τις αντιπληθωριστικές πολιτικές (Frank, 1980, σελ.111). Η μεταβολή στις ταξικές ισορροπίες, που σταδιακά άρχισε να εμφανίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 70, ουσιαστικά «εξανάγκασε» το κράτος να προχωρήσει σε εκούσιες πολιτικές δημιουργίας μαζικής ανεργίας για να μπορέσει να επιτείνει περαιτέρω την ενίσχυση της θέσης της αστικής τάξης στα πλαίσια των κοινωνιών. Στην Μ.Βρετανία, για παράδειγμα, η Συντηρητική κυβέρνηση της Μ.Θάτσερ «δούλεψε με ζήλο» για την αποδιάρθρωση της δύναμης της οργανωμένης εργασίας μέσω της αύξησης του ποσοστού της ανεργίας. Αν και η καταγεγραμμένη ανεργία, ήδη, στην

Βρετανία ήταν σε αρκετά υψηλό επίπεδο ως το 1979, οι Συντηρητικοί μέσα στα δύο επόμενα χρόνια κατάφεραν να διπλασιάσουν το ποσοστό της. Παράλληλα, άρχισε να αλλάζει και η ποιότητα του φαινομένου της ανεργίας, καθώς, πια κύριο χαρακτηριστικό της ανεργίας έγινε η συνεχώς αυξανόμενη διάρκεια της (μακροχρόνια ανεργία). Το 1965 στην Μ.Βρετανία το 16% των 300.000 ανέργων παρέμενε χωρίς εργασία για ένα χρόνο ή και περισσότερο. Το 1979 το 25% του 1.300.000 ανέργων και το 1987 πάνω από το ένα τρίτο των 3.000.000 ανέργων ήταν μακροχρόνια άνεργοι, πράγμα που αποδεικνύει την εξουθενωτική ισχύ του φαινομένου της μακροχρόνιας ανεργίας πάνω στην βούληση των εργαζομένων (Novak, 1988, σελ.181-182). Παράλληλα, και στις Η.Π.Α οι περιοριστικές οικονομικές πολιτικές οδήγησαν σε μια αύξηση του ποσοστού της ανεργίας μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 80, πράγμα, που, και σ' αυτή τη χώρα, εξασθένησε την διεκδικητική ισχύ των εργαζομένων.

Παράλληλα, οι καπιταλιστές στην προσπάθειά τους να χαλιναγωγήσουν την συλλογική διεκδικητική ισχύ των εργαζομένων χρησιμοποίησαν και ένα ακόμα «όπλο», την εφαρμογή τεχνολογικών καινοτομιών στην παραγωγή. Όπως είδαμε, οι «ανθρωποβόρες» μηχανές του φορντικού συστήματος παραγωγής άρχισαν από την περίοδο αυτή να αντικαθίστανται σταδιακά με αυτοματοποιημένα συστήματα σύγχρονης τεχνολογίας, που ως κύριο χαρακτηριστικό τους είχαν την υποκατάσταση ανθρώπινης εργασίας. Η σταδιακή εισαγωγή αυτών των συστημάτων (πολλές φορές και με επιδότηση του κράτους) θα καταστήσει, αναποτελεσματικές τις πολιτικές πλήρους απασχόλησης, αποδιαιρώνοντας τον προηγούμενο καταμερισμό της εργασίας και προωθώντας έναν καινούργιο, προσαρμοσμένο στις νέες ανάγκες των επιχειρήσεων. Ο

τρόπος με τον οποίον εφαρμόστηκαν οι τεχνολογικές καινοτομίες στη διαδικασία παραγωγής αντανακλούσε την μορφή των κοινωνικών ισορροπιών, τις στρατηγικές ισχύος και τις πολιτικές διαδικασίες, που επηρέαζαν και καθόριζαν την κοινωνική δομή, πάνω στην οποία βασίστηκε η εφαρμογή αυτών των τεχνολογικών καινοτομιών στην παραγωγή (Knights-Willmott, 1988, σελ.5). Ο μεγάλος κερδισμένος, βέβαια, απ' αυτές τις εξελίξεις είναι οι καπιταλιστές, ενώ ο μεγάλος χαμένος της υπόθεσης είναι οι εργαζόμενοι που αρχίζουν πια, όλο και πιο συχνά, να αντιμετωπίζουν έναν δυσμενή γι' αυτούς καταμερισμό εργασίας, χωρίς ωστόσο να μπορούν να αντιδράσουν αποτελεσματικά. Πως θα μπορούσαν, άλλωστε, να αντιδράσουν αποτελεσματικά όταν τα ποσοστά ανεργίας ήταν τέτοια που αμφισβητούσαν άμεσα την ισχύ της οργανωμένης εργατικής τάξης. Τα ποσοστά που βλέπουμε στον Πίνακα 4 του Παραρτήματος είναι ενδεικτικά της κατάστασης που επικρατούσε.

Ο καινούργιος αυτός ευέλικτος καταμερισμός εργασίας στηρίχθηκε στην ενδυνάμωση του ρόλου των αγορών εργασίας και στην απορρύθμιση των κοινωνικών δεδομένων, όπως οι κεντρικοί κορπορατιστικοί θεσμοί στις χώρες του καπιταλισμού, που οριοθετούσαν και έλεγχαν την λειτουργία των αγορών, ώστε να μην είναι ανεξέλεγκτη. Η εργασία στα πλαίσια του νέου αυτού καταμερισμού, άρχισε να αντιμετωπίζεται ως ένας επιπρόσθετος παράγοντας (πόρος), που θα έπρεπε να χρησιμοποιείται με τον ορθολογικότερο τρόπο για τις παραγωγικές ανάγκες της επιχείρησης.

Έτσι, η πλήρης απασχόληση, που στηριζόταν στην σταθερά αμειβόμενη «θέση εργασίας» άρχισε να υποχωρεί και την θέση της πήραν πιο ευέλικτες μορφές οργάνωσης της εργασίας, που βασίζονταν στην δι-

ευθέτηση του «χρόνου εργασίας» ανάλογα με τις ανάγκες της καπιταλιστικής επιχείρησης. Η αποδέσμευση των εργαζομένων από την «θέση εργασίας» οδηγεί σε ένα σκληρό ανταγωνισμό για την κατάκτηση ενός συνεχώς μεταβαλλόμενου εργασιακού χρόνου, πράγμα που δίνει στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις τη δυνατότητα να αυξάνουν τα κέρδη τους με βάση την ορθολογικότερη επιλογή. Σ' αυτή, άλλωστε, την έννοια του χρόνου βασίστηκαν και οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας, που εμφανίστηκαν στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες στις επόμενες δεκαετίες, όπως η μερική απασχόληση, η εποχιακή εργασία, η εργασία με, καθορισμένης διάρκειας, συμβάσεις έργου και η τηλεεργασία (Teague-Grahl, 1992, σελ.47). Παράλληλα, έκανε την εμφάνισή της και μια νέα μορφή του φαινομένου της αυτοαπασχόλησης, χωρίς όμως ο αυτοαπασχολούμενος να έχει πια στην κατοχή του τα ελάχιστα μέσα παραγωγής και το κεφάλαιο, που είχε κάποτε στη διάθεση του (Λύτρας, 2000, σελ.106-110).

Στη Μ.Βρετανία, για παράδειγμα, στη δεκαετία του 70 χάθηκαν 800.000 θέσεις πλήρους απασχόλησης, ενώ ο αριθμός των θέσεων μερικής απασχόλησης αυξήθηκε σε πάνω από ένα εκατομμύριο. Επιπρόσθετα, μεταξύ του 1981 και του 1985 ακόμη ένα εκατομμύριο θέσεις πλήρους απασχόλησης χάθηκαν, ενώ το ποσοστό των απασχολούμενων σε θέσεις μερικής απασχόλησης αυξήθηκε στο 34% του εργατικού δυναμικού, καθώς το ένα τέταρτο των ανδρών και περίπου οι μισές γυναίκες δεν είχαν μόνιμη πλήρη απασχόληση (Novak, 1988, σελ.177 και 181-182).

Επίσης, και στις Η.Π.Α, σύμφωνα με μια έρευνα του Ινστιτούτου Οικονομικής Πολιτικής, το 1996 ένα 10% σχεδόν του εργατικού δυναμικού (περίπου 13,5 εκατομμύρια άτομα) υποαπασχολούνταν σε θέσεις

μερικής απασχόλησης, ενώ θα ήθελαν να έχουν μια θέση πλήρους απασχόλησης. Παράλληλα, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Αμερικανικού Γραφείου Εργασίας 12,2 εκατομμύρια εργαζόμενοι απασχολούνταν με συμβάσεις έργου χωρίς εργασιακά δικαιώματα (Economy Policy Institute, 1996).

Οι διαδικασίες αυτές πολλαπλασιασμού των καθεστώτων εργασίας θα οδηγήσουν σε μια εξατομίκευση της θέσης των εργαζομένων, που πια να στηρίζονται στη συλλογικότητα και αρχίζουν να λειτουργούν και να διεκδικούν στα πλαίσια της επιχείρησης, στην οποία εργάζονται. Στα πλαίσια της καπιταλιστικής επιχείρησης επιμερίζεται στον κάθε εργαζόμενο μια ατομική ευθύνη στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας και μια ατομική διαδικασία αμοιβής που στηρίζεται σε ένα πολύπλοκο σύστημα χρηματικών και άλλου είδους «bonus», κάτι που έχει ως στόχο να διασπάσει την συλλογική ενότητα της εργατικής τάξης και να διευρύνει το χάσμα στο εσωτερικό της (Jackson, 1991, σελ.112-113)).

Το ίδιο χάσμα στο εσωτερικό της εργατικής τάξης θα διευρύνει και η περαιτέρω κατάτμηση της αγοράς εργασίας που θα οδηγήσει σε ένα εργατικό δυναμικό δύο ταχυτήτων. Στην πρώτη ταχύτητα εντάσσονται «...οι λεγόμενοι "πυρηνικοί εργαζόμενοι", που είναι εργαζόμενοι με σημαντική εξειδίκευση, σταθερή απασχόληση και υψηλές αμοιβές..." ενώ στην δεύτερη ταχύτητα εντάσσονται «...οι "περιφερειακοί εργαζόμενοι", οι οποίοι εργάζονται χωρίς τα κατάλληλα επαγγελματικά προσόντα, με επισφαλή απασχόληση και χαμηλές αμοιβές.» (Δασκαλάκης, χ.χ, στο Σμοκοβίτη-Νικολάου).

Οι διαρθρωτικές αυτές αλλαγές στα ζητήματα της εργασίας και της ανεργίας θα έχουν αρνητικές επιπτώσεις και στο κράτος πρόνοιας,

όπως αυτό εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στην μεταπολεμική περίοδο, αλλά και στην κατάσταση της κοινωνικής ανισότητας στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη.

3.3.2 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

Οι πολιτικές, που επιλέχθηκαν από το κράτος για να αντιμετωπίσει η παγκόσμια οικονομική ύφεση, που εμφανίστηκε στη δεκαετία του 70, πολιτικές, που καθορίστηκαν ουσιαστικά από τις ραγδαίες αλλαγές στην οικονομική και κοινωνική δομή της διαδικασίας συσσώρευσης, είχαν αρνητικές επιπτώσεις για το κράτος πρόνοιας, που ήταν δημιούργημα του μεταπολεμικού κοινωνικού συμβιβασμού και της ανάπτυξης, καθώς οδήγησαν στην αμφισβήτηση της χρησιμότητας του και στην αποδιάρθρωση των λειτουργιών του. Η αποδιάρθρωση αυτή, σε συνδυασμό με την ευελιξία και την εξατομικευσή, που αποτελούσαν βασικά στοιχεία του μεταφορντικού παραγωγικού προτύπου, είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση των ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα, μέσω της εξάλειψης της θεσμοθετημένης κοινωνικής προστασίας (Teague-Grahl, 1992, σελ.16,63).

Την ευφορία των δεκαετιών μετά τον πόλεμο στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη, που θεωρούσαν ότι η κοινωνική ευημερία είχε, σε μεγάλο βαθμό γίνει μια πάγια κοινωνική πραγματικότητα, διαδέχτηκε η ανακάλυψη νέων μορφών φτώχειας από τα μέσα της δεκαετίας του 70 (Στασινοπούλου, 1992, σελ.79). Όμως, η σταδιακή διάβρωση του κράτους πρόνοιας σε όλα σχεδόν τα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη από

τις αρχές της δεκαετίας του 80 δεν επέτρεψε να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά αυτές οι νέες μορφές φτώχειας. Ουσιαστικά, από δω και πέρα αρχίζει να αλλάζει ο χαρακτήρας της κρατικής παρέμβασης στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής και από αναδιανεμητικός που ήταν στις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αρχίζει να αποκτά ένα υπολειμματικό χαρακτήρα. Ο υπολειμματικός αυτός χαρακτήρας συμβαδίζει με την επικράτηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών στο οικονομικό και πολιτικό επίπεδο και στηρίζεται στην θέση ότι η κάλυψη των κοινωνικών αναγκών πρέπει να αφήνεται στους μηχανισμούς της ελεύθερης αγοράς και της οικογένειας. Το κράτος, στα πλαίσια αυτής της φιλοσοφίας, πρέπει να παρεμβαίνει μόνο στις περιπτώσεις, που η κάλυψη αυτών των αναγκών δεν είναι δυνατή στα πλαίσια των παραπάνω μηχανισμών. Ουσιαστικά, δηλαδή, το κράτος αποτελεί ένα δίκτυο ασφαλείας, που στόχο έχει την αποτελεσματική αντιμετώπιση ακραίων περιπτώσεων, που δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν στα πλαίσια της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος (Στασινοπούλου, 1992, σελ.23). Για παράδειγμα, στην Μ.Βρετανία η κυβέρνηση Θάτσερ το 1979 συνειδητά επιτέθηκε στους θεσμούς του κράτους πρόνοιας, κάτι που είχε οδυνηρές συνέπειες για τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, τους φτωχούς και τους ανέργους. Όπως, άλλωστε, δήλωνε η Μ.Θάτσερ στα 1980: «Πιστεύω ότι ήταν δίκαιο να μειώσουμε τα επιδόματα ανεργίας, επειδή πιστεύω ότι είναι σωστό να υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ εκείνων που δουλεύουν και εκείνων που δεν έχουν εργασία». Η πρακτική εφαρμογή της πολιτικής, που ενσάρκωνε αυτή η δήλωση φάνηκε μέσα στα δύο πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής της, καθώς η συνολική αξία της κρατικής υποστήριξης για ένα άνεργο ζευγάρι με παιδιά έπεσε κατά 40% περίπου (Novak, 1988, σελ.183).

Παράλληλα, στα 1986 μόνο το ένα τέταρτο των ανέργων στη Μ.Βρετανία έπαιρνε κάποιο επίδομα ανεργίας, καθώς οι υπόλοιποι λάμβαναν ως βοήθεια μόνο το συμπληρωματικό βοήθημα, που ήταν αρκετά μικρό για να καλύψει τις ανάγκες τους. Οι αναλογίες αυτές στη δεκαετία του 60 ήταν ακριβώς οι αντίστροφες, με την πλειοψηφία των ανέργων να δικαιούνται το επίδομα ανεργίας και να το λαμβάνουν κανονικά. Σύμφωνα, μάλιστα με την έκθεση Rowntree, η ανισότητα αυξήθηκε στην Μ.Βρετανία ανάμεσα στα 1977 και στα 1990 με ρυθμό μεγαλύτερο απ' όλες τις χώρες με συγκρίσιμα μεγέθη- εκτός των Η.Π.Α. Αυτό σημαίνει ότι μετά το 1977 οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι έπαψαν να ωφελούνται από την όποια οικονομική ανάπτυξη, καθώς το ποσοστό του πληθυσμού με εισόδημα μικρότερο από το ήμισυ του μέσου όρου τριπλασιάστηκε. Παράλληλα, στα 1984-5 το μερίδιο του πλουσιότερου ενός πέμπτου από άποψη καθαρών εισοδημάτων ήταν το μεγαλύτερο ποσοστό της μεταπολεμικής περιόδου. Οι δυσμενείς αυτές εξελίξεις, που αφορούσαν τις κατώτερες κοινωνικές ομάδες, ωθούσαν ένα όλο και μεγαλύτερο ποσοστό ανθρώπων στο κοινωνικό περιθώριο μέσω της διαδικασίας του σταδιακού περιορισμού από την πρόσβαση σε κοινωνικές παροχές και αγαθά. Σύμφωνα με μια έρευνα των Gregg και Wadsworth του London School of Economics, που έγινε τον Ιανουάριο του 1997, το ποσοστό των Βρετανικών οικογενειών, στις οποίες κανένα από τα ενεργά μέλη δεν είχε δουλειά αυξήθηκε από το 6,5% στα 1975, στο 16,4 το 1985 και στο 19,1 στα 1994 (Gregg-Wadsworth, 1997 στον Observer, σελ.10). Η αύξηση αυτή της μαζικής ανεργίας σε συνδυασμό με τον συνολικό περιορισμό της πρόσβασης σε κοινωνικά επιδόματα, που άρχισε να προωθείται στην θατσερική περίοδο, οδήγησαν στην

επιτάχυνση των διαδικασιών, που οδηγούσαν ομάδες του πληθυσμού στο κοινωνικό περιθώριο και στην διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής.

Πέρα βέβαια από την Βρετανία, «επίθεση» ενάντια στα κεκτημένα των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων συναντάμε από τις αρχές της δεκαετίας του 80 και στις Η.Π.Α από την κυβέρνηση Ρέϊγκαν. Η κυβέρνηση αυτή σε αगाστή συνεργασία με τις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις προσπάθησε, και το κατόρθωσε, να προσαρμόσει την αμερικανική κοινωνία στο πρότυπο της ανεξέλεγκτης λειτουργίας των αγορών με κόστος την επίταση των κοινωνικών ανισοτήτων σε επίπεδα, που παρόμοιά τους είχαν να δουν οι Η.Π.Α από τη δεκαετία του 20 (Γκρέϊ, 1999, σελ.200). Πραγματικά ανάμεσα στα 1973 και στα 1993, το εισόδημα του 60% των φτωχότερων Αμερικανών μειώθηκε κατά 3,2% και έπεσε από το 34,9% στο 31,7% του συνολικού εισοδήματος. Αυτό το 3% ισοδυναμεί με, περίπου, 200 δισεκατομμύρια δολάρια, που ενώ μέχρι τότε πήγαινε στα φτωχότερα τρία πέμπτα του πληθυσμού, τώρα πηγαίνει στο πλουσιότερο ένα πέμπτο της αμερικανικής οικονομίας, παρ' ότι από τα τέλη της δεκαετίας του 70, το μέγεθος της αμερικανικής οικονομίας συνέχισε να αυξάνεται έστω και με μικρούς ρυθμούς. Επίσης, στις Η.Π.Α το μέσο εβδομαδιαίο εισόδημα του 80% των χαμηλόμισθων εργαζομένων μειώθηκε κατά 18% (από 315 δολάρια σε 258 δολάρια την εβδομάδα) σε αποπληθωρισμένες τιμές μεταξύ του 1973 και του 1985 (Γκρέϊ, 1999, σελ.208-217). Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την επίταση των κοινωνικών ανισοτήτων και της ανασφάλειας σε ολόκληρη την κοινωνία. Όλο και περισσότεροι Αμερικανοί άρχισαν να αισθάνονται τη δαμόκλειο σπάθη της ανασφάλειας πάνω από τα κεφάλια τους, καθώς η καταστρατήγηση των προνοιακών πολιτικών είχε αφήσει ένα τεράστιο κενό στην κοινωνική πολιτική

του κράτους και στην προστασία των πολιτών. Παράλληλα, η επίταση των ανισοτήτων προκάλεσε και μια αύξηση των εγκληματικών ενεργειών, πράγμα που οδήγησε στην προσφυγή σε μια πολιτική μαζικού εγκλεισμού από την πλευρά του κράτους, στην προσπάθεια του να ελέγξει τα ανεπιθύμητα συμπτώματα των ανεξέλεγκτων αγορών. Την ίδια στιγμή, ένα μεγάλο μέρος των εύπορων Αμερικανών πολιτών αποσύρονται από τις πόλεις και πηγαίνουν να κατοικήσουν σε περιφραγμένες ιδιόκτητες κοινότητες, ώστε να αποφύγουν την εγκληματικότητα των πόλεων, πράγμα που διαιωνίζει τη διάσπαση της κοινωνικής συνοχής.

Βέβαια, μέσω της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης των οικονομιών, οι νεοφιλελεύθερες αυτές πολιτικές επικράτησαν σε πολλές χώρες του κόσμου, που είχαν παράδοση στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, όπως οι Σκανδιναβικές χώρες, η Γερμανία και η Γαλλία, εντείνοντας και σ' αυτές τις χώρες τις κοινωνικές ανισότητες.

Έτσι, λοιπόν, σταδιακά θα αρχίζουν να εμφανίζονται έντονα φαινόμενα περιθωριοποίησης κάποιων κοινωνικών ομάδων, πράγμα που απειλούσε την κοινωνική συνοχή και τα θεμέλια του κοινωνικού συστήματος πολλών κρατών. Ο φόβος αυτός, άλλωστε, για την διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής, θα ωθήσει και την Ευρωπαϊκή Ένωση το 1989 να υιοθετήσει τον όρο «Κοινωνικός αποκλεισμός» για να περιγράψει αυτή την διαδικασία και την κατάσταση περιθωριοποίησης στην οποία όδευαν σημαντικές, σχετικά με το παρελθόν, ομάδες του πληθυσμού της Ευρώπης. Η θέση για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού συμπεριλήφθηκε για πρώτη φορά στην Απόφαση του Συμβουλίου των Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων το 1989 και στη Δήλωση των Επικεφαλής των Κρατών, που υιοθέτησαν τον Κοινωνικό Χάρτη, δείχνοντας,

έτσι, τις ανησυχίες των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα αποτελέσματα των πολιτικών της ανεξέλεγκτης λειτουργίας αγοράς στον κοινωνικό ιστό και την συνοχή των κοινωνιών τους (Καβουνίδου, στο Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, 1996, σελ.49).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η προσπάθεια σκιαγράφησης και ανάλυσης της μορφής και της πορείας εξέλιξης των βασικών όρων της διαδικασίας συσώρευσης στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη, καθώς και των επιπτώσεων που είχε αυτή η εξέλιξη στην κοινωνική δομή των κρατών αυτών από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και μετά, μας δίνει τη δυνατότητα να προχωρήσουμε σε κάποιες επισημάνσεις για την μορφή και την πορεία της διαδικασίας αυτής ως τις μέρες μας.

Πραγματικά, αυτό που φάνηκε καθαρά μέσα από την παρουσίαση και την ανάλυση των δεδομένων της πορείας του καπιταλισμού μεταπολεμικά είναι ότι, για τριάντα περίπου χρόνια, μια κοινωνική, πολιτική και οικονομική σταθερότητα και ανάπτυξη παρατηρήθηκε σ' όλα τα αναπτυγμένα κράτη. Η σταθερότητα αυτή ήταν το αποτέλεσμα ενός κοινωνικού συμβιβασμού των συλλογικών κοινωνικών υποκειμένων στα πλαίσια των κρατών αυτών, που ως σκοπό είχε την διασφάλιση της ομαλής πορείας της διαδικασίας συσώρευσης και την έξοδο από την πολύπλευρη κρίση που επέφερε ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος σ' όλο σχεδόν τον κόσμο. Ωστόσο, η σταθερότητα και η ισορροπία αποτελούσαν τα

χαρακτηριστικά μιας προσωρινής κοινωνικής κατάστασης, καθώς ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 60 και τις αρχές της δεκαετίας του 70 άρχισε η διαδικασία της αντίστροφης μέτρησης για την αναδιάρθρωση και υπέρβαση των όρων της μεταπολεμικής διαδικασίας συσσώρευσης, όπως η μορφή της παραγωγικής διαδικασίας και η οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας και οι κοινωνικές δομές, που στήριξαν τη συγκεκριμένη δομή. Η διαδικασία της μεταβολής σε όλα τα επίπεδα των κοινωνικών καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, ήταν το αποτέλεσμα των δράσεων και των παρεμβάσεων των συλλογικών κοινωνικών υποκειμένων, που με συνειδητές (ή και ασυνείδητες) και σχεδιασμένες στρατηγικές, που στηρίχθηκαν σε κοινά συμφέροντα και επιδιώξεις, προσπάθησαν να διαμορφώσουν την πορεία των παραγωγικών σχέσεων με τρόπο επωφελή γι' αυτά, είτε σε επίπεδο κοινωνικών τάξεων είτε σε επίπεδο κοινωνικών ομάδων. Οι διαδικασίες και οι δράσεις αυτές, βέβαια, εξελίχθηκαν μέσα σε ένα περιβάλλον οικονομικής και κοινωνικής κυριαρχίας της αστικής τάξης, παρόλο που οι ταξικές ανισότητες είχαν αποκτήσει μια τάση άμβλυνσης στη διάρκεια των τριάντα περίπου χρόνων μετά τον πόλεμο. Τα πεδία, όπου αυτές οι στρατηγικές εφαρμόστηκαν, εκτείνονται από το περιβάλλον της καπιταλιστικής επιχείρησης ως το παγκόσμιο επίπεδο, με ενδιάμεσο πεδίο τις εθνικές αγορές.

Ο βασικός παράγοντας, που συνέβαλλε αποφασιστικά στο να αποκτήσει ξανά η μονοπωλιακή αστική τάξη την πρωτοβουλία των κινήσεων στο πεδίο των σχέσεων κυριαρχίας (δεδομένου, μάλιστα, του ότι εξακολουθούσε να κατέχει και να διαχειρίζεται τα μέσα παραγωγής) ήταν η εφαρμογή στην παραγωγική διαδικασία τεχνολογικών καινοτομιών, που σκοπό είχαν την αύξηση των κερδών της.

Οι τεχνολογικές αυτές καινοτομίες, ωστόσο, δεν θα μπορούσαν να αλλάξουν από μόνες τους τις δομές και τις λειτουργίες των παραγωγικών σχέσεων, αν δεν συνοδεύονταν από αντίστοιχες αλλαγές στην οργάνωση και την παραγωγική χρήση της εργασίας στα πλαίσια της καπιταλιστικής επιχείρησης. Η αναδιάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας προς όφελος των επιχειρηματιών ήταν σαφώς πιο εύκολο να επιτευχθεί με τη χρήση των νέων τεχνολογιών (αυτοματοποίηση, ρομποτική), που εξοικονομούσαν μεγάλες ποσότητες ανθρώπινης εργασίας και άλλαζαν, ουσιαστικά, τη μορφή του καταμερισμού της εργασίας. Ο νέος αυτός καταμερισμός της εργασίας δεν στηρίζεται πια στη "θέση εργασίας", που χαρακτήριζε το φορντικό σύστημα, αλλά σε μια συνύπαρξη πολλαπλών καθεστώτων απασχόλησης (μερική απασχόληση, εποχιακή απασχόληση, σύμβαση έργου, τηλεαπασχόληση κ.λ.π), για τα οποία ανταγωνίζονται μεταξύ τους όλο και περισσότεροι εργαζόμενοι, που διαφοροποιούνται μεταξύ τους όλο και περισσότερο ως προς τις συνθήκες εργασίας και την κοινωνική τους κατάσταση.

Η αποδιάρθρωση του φορντικού συστήματος παραγωγής, παράλληλα, οδήγησε και στον περιορισμό ή και την εξαφάνιση των "προνομιούχων" εργαζόμενων, που ασκούσαν διευθυντικά ή και εποπτικά επαγγέλματα στα πλαίσια των επιχειρήσεων, και που πολλοί τους κατέτασσαν σε μια "μεσαία τάξη", διακρινόμενη από την εργατική τάξη των καπιταλιστικών κρατών (λευκά κολάρα - μπλε κολάρα). Η άμβλυνση της αυστηρής εσωτερικής ιεραρχίας των στελεχών των επιχειρήσεων, με την παράλληλη διαφοροποίηση των εργασιακών καθεστώτων οδήγησε σε μια θεωρητική εξίσωση και ομογενοποίηση των εργαζομένων, που προσδιορίζονται, κύρια, από την προσφορά μισθωτής εργασίας, που συνοδεύεται ταυτόχρονα, όμως, και από μια διάσταση και σύγκρουση των επι-

μέρους συμφερόντων και επιδιώξεων τους, πράγμα που αμβλύνει τη διαμόρφωση κοινών διεκδικήσεων και στρατηγικών στα πλαίσια μιας συνεκτικής ταξικής σχέσης. Η έλλειψη κοινών στόχων και στρατηγικών διεκδίκησης από την πλευρά των κοινωνικών ομάδων, που προσδιορίζονται από την προσφορά μισθωτής εργασίας, δίνει τη δυνατότητα στην αστική τάξη να διαχειρίζεται αυτή την "αδυναμία" προς όφελος της, περιορίζοντας τις όποιες διεκδικήσεις των εργαζομένων στο πεδίο του οικονομικού και υπονομεύοντας την συλλογική-πολιτική διάστασή τους.

Η υποχώρηση αυτή των συλλογικών μορφών κοινωνικής δράσης και διεκδίκησης, εξαιτίας των αναδιαρθρώσεων που έγιναν στον παραγωγικό και οικονομικό τομέα και της παράλληλης εξασθένησης του πολιτικού στοιχείου των διεκδικητικών στρατηγικών των εργαζομένων, έχει ως συνέπεια και την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και την κρίση του κράτους πρόνοιας, που είχε συμβάλλει αποφασιστικά στην άμβλυνση των ανισοτήτων αυτών στα πλαίσια των κοινωνιών της Δύσης μεταπολεμικά. Κοινωνικά φαινόμενα, που είχαν υποχωρήσει ή και εξαφανιστεί σε μεγάλο βαθμό, όπως η μακροχρόνια ανεργία, η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός, άρχισαν να ξαναεμφανίζονται στις κοινωνίες των αναπτυγμένων κρατών. Παράλληλα, άρχισε και η αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας και της αναγκαιότητας της ύπαρξης του κράτους πρόνοιας από τους οπαδούς των νεοφιλελεύθερων θεωριών, που επικράτησαν σε κράτη, όπως η Μ.Βρετανία και οι Η.Π.Α, στη δεκαετία του 80. Το κράτος πρόνοιας αποτέλεσε τον εγγυητή μιας σειράς σημαντικών παροχών για τους εργαζόμενους, παροχών οι οποίες αποτέλεσαν τη βάση για την κατοχύρωση σημαντικών κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην πλήρη απασχόληση. Τέτοιου είδους κοινω-

νικά δικαιώματα, μέσα στα πλαίσια του κοινωνικού πεδίου, που προέκυψε από την αναδιάρθρωση και υπέρβαση του φορντικού μοντέλου, αμφισβητήθηκαν έντονα ως κωλύματα για την διαδικασία της απρόσκοπτης οικονομικής ανάπτυξης. Σ' αυτή την αμφισβήτηση, βέβαια, συνέβαλε και η εξασθένιση της συλλογικότητας, που χαρακτήριζε την ύπαρξη και τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης από τις αρχές του 20ου αιώνα ακόμη, εξασθένιση που έδινε τη δυνατότητα στους κατόχους των μέσων παραγωγής να αρνούνται την κατοχύρωση δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην εργασία, που ως τα μέσα της δεκαετίας του 70 θεωρούνταν αυτονόητα.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι αυτό που θεωρώ ως σημαντικό στην εποχή μας, σε ένα κόσμο παγκοσμιοποιημένο και κατακερματισμένο ταυτόχρονα, είναι η ανασυγκρότηση της συλλογικότητας κυρίως από την πλευρά αυτών, που κοινωνικά καθορίζονται από την προσφορά μισθωτής εργασίας. Η ανασυγκρότηση αυτή της συλλογικότητας θα είναι στο σωστό δρόμο αν ξεφύγει από την απλή διεκδίκηση οικονομικών κερδών στο επίπεδο της επιχείρησης ή και της ίδιας επαγγελματικής ομάδας και στραφεί στο πολιτικό επίπεδο, προς τη διεκδίκηση, δηλαδή, βελτιώσεων σε θεμελιώδη ζητήματα για την κοινωνία, όπως η συλλογική συμμετοχή των εργαζομένων στις πολιτικές διαδικασίες και το δικαίωμα στην εργασία. Μάλιστα, θα έλεγα ότι η συλλογικότητα αυτή θα ήταν καλό να ξεπερνά τα όρια του έθνους-κράτους και να επεκτείνεται σε ένα παγκόσμιο ή και περιφερειακό επίπεδο, αντιμετωπίζοντας έτσι τη δυνατότητα της αστικής τάξης να λειτουργεί σ' αυτό ακριβώς το παγκόσμιο επίπεδο. Η ανασυγκρότηση της εργατικής συλλογικότητας θα επιτρέψει ενδεχόμενα την επίτευξη ενός νέου κοινωνικού συμβιβασμού μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων, που

θα αντικαταστήσει τον φορντικό συμβιβασμό και θα προσφέρει την δυνατότητα μιας νέας κοινωνικής ισορροπίας, που θα βασίζεται στα νέα δεδομένα των παραγωγικών - οικονομικών και πολιτικών σχέσεων του μεταφορντισμού.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΕΡΔΟΥΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ 1951-1981 (%)

Έτος	Επτά πιο αναπτυγμένες χώρες του κόσμου.	Η.Π.Α	Ευρώπη	Ιαπωνία
1951	24,7	23,8	25,5	30,6
1961	22,5	18,6	23,3	40,5
1971	20,4	16,6	19,6	33,6
1981	18,0	15,7	14,9	27,6

Πηγή: Marglin and Schor (1991)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΜΕΣΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΝΕΡΓΙΑΣ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΟΟΣΑ ΚΑΙ ΤΗΣ Ε.Ε 1959-1973(%)

Χώρα	1959-1963	1964-1968	1969-1973
Η.Π.Α	6,0	4,2	5,0
ΙΑΠΩΝΙΑ	1,6	1,3	1,3
Μ.ΒΡΕΤΤΑΝΙΑ	2,7	2,7	3,4
ΓΑΛΛΙΑ	1,6	1,9	2,7
Δ.ΓΕΡΜΑΝΙΑ	1,0	0,7	0,8

Πηγή: Δεδουσόπουλος (2000).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΥΞΗΣΗ ΜΙΣΘΩΝ 1964-1973

Χώρα	Χρονική πε- ρίοδος	Ποσοστό ε- τήσιας αύ- ξησης της παραγωγικό- τητας. (1)	Ποσοστό ε- τήσιας αύ- ξησης των μισθών. (2)	Διαφορά (1) - (2) (3)
Η.Π.Α	1964-68 1969-73	2,4 1,0	2,5 2,0	-0,1 -1,0
Ευρώπη	1964-68 1969-73	4,5 4,2	4,3 5,0	+0,2 -0,8
Ιαπωνία	1964-68 1964-68	8,7 7,8	7,6 10,6	+1,1 -2,8

Σημείωση: Τα ποσοστά στις στήλες (1) και (2) δεν είναι αυστηρά συγκρίσιμα, κατά συνέπεια το ποσοστό της στήλης (3) είναι μια εκτίμηση για την αλλαγή του ποσοστού των μισθών. «Ποσοστό ετήσιας αύξησης της παραγωγικότητας» είναι ο ρυθμός αύξησης του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος κατ' άτομο στο δημόσιο τομέα, ενώ «Ποσοστό ετήσιας αύξησης των μισθών» είναι ο ρυθμός αύξησης του μισθού στον τομέα των επιχειρήσεων. Η «Ευρώπη» αφορά ένα κατ' εκτίμηση μέσο όρο της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Μ.Βρετανίας.

Πηγή: Marglin and Schor (1991).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΜΕΣΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΝΕΡΓΙΑΣ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΟΟΣΑ ΚΑΙ ΤΗΣ Ε.Ε 1974-1997(%)

Χώρα	1974-78	1979-83	1984-88	1989-93	1994-97
Η.Π.Α	7,0	7,9	6,6	6,3	5,8
Ιαπωνία	1,9	2,3	2,7	2,2	3,0
Μ.Βρετανία	5,0	9,2	10,6	8,6	8,4
Γαλλία	4,5	7,2	10,2	9,9	12,2
Γερμανία	3,2	4,9	6,7	5,5	8,9

Πηγή: Δεδουσόπουλος (2000).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Βεργόπουλος, Κ. (1999), *Παγκοσμιοποίηση - Η μεγάλη Χίμαιρα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα.
- Γεωργακοπούλου, Β. (1996), *Ευελιξίες της Επιχείρησης και της Εργασίας*, ΙΝΕ, Αθήνα.
- Δασκαλάκης, Δ. χ.χ, *Εργατικό κίνημα και κοινωνικό κράτος: Από τη βιομηχανική επανάσταση στη μεταβιομηχανική εποχή*, Σμοκοβίτη-Νικολάου, Λ (επιμ.), Συλλογικός τιμητικός τόμος, Έκδοση Πανεπιστημίου Πειραιώς.
- Δεδουσόπουλος, Α. (1998), *Η προσφορά εργασίας (θεωρίες, πολιτικές και ερευνητικές αναζητήσεις)*, ΤΥΠΩΘΗΤΩ-Γ.Δαρδανός, Αθήνα.
- Δεδουσόπουλος, Α. (2000), *Θεωρίες της Ανεργίας*, ΤΥΠΩΘΗΤΩ-Γ.Δάρδανος, Αθήνα.
- Δουκάκης, Λ. (1988), *Εργασιακές σχέσεις - Οικονομία και θεσμοί*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Ιωαννίδης, Σ. (1995), *Σύγχρονες θεωρίες για τη φύση της επιχείρησης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Λύτρας, Α. (2000), *Κοινωνία και Εργασία, Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Λυμπεράκη, Α. Μουρίκη, Α. (1996), *Η Αθόρυβη Επανάσταση-Νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Gutenberg, Αθήνα.
- Καβουνίδου, Τ. «Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλλήματα πολιτικής», Καραντινός, Δ. et alii, (1996), Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Πετρινιώτη, Ε. (1985), *Κράτος και εργασιακές σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Πετρινιώτη, Ε. χ.χ, *Αγορές εργασίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Στασινοπούλου, Ο. (1992), *Το Κράτος Πρόνοιας*, Gutenberg, Αθήνα.
- Τσαούσης, Δ. (1998), *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Gutenberg, Αθήνα.
- Χλέτσος, Μ. ,Κατσορίδας, Δ. ,Ναξάκης, Χ. ,Ιωακείμογλου, Η. ,Καρασαββόγλου, Α. (1998), *Ανεργία: Μύθοι και πραγματικότητα*, Εναλλακτικές εκδόσεις /Δοκίμια 8, Αθήνα.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1997), *Οικονομικές θεωρίες και κοινωνική πολιτική*, Εκδόσεις Αίολος, Αθήνα.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1990), *Κεϊνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική: Μύθος και πραγματικότητα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.

Β. ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ

- Βαλλέροστειν, Ι. (1987), *Ιστορικός καπιταλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Bowles, S., Edwards, R. (1999), *Κατανοώντας τον καπιταλισμό*, Τόμοι Α και Β, Gutenberg, Αθήνα.
- Γκρέϊ, Τ. (1999), *Απαιτηλή αυγή: Οι αυταπάτες του παγκόσμιου καπιταλισμού*, Πόλις, Αθήνα.
- Ητον, Τ. (1979), *Πολιτική Οικονομία*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Κοριά, Μ. (1985), *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Κοιμούνα, Αθήνα.
- Νιράκερ, Π. (1996), *Μετακαπιταλιστική κοινωνία*, Gutenberg, Αθήνα.
- Όφφε, Κ. (1993), *Κοινωνία της εργασίας*, Εκδόσεις νήσος, Αθήνα.
- Χομπομπάουμ, Ε. (1995), *Η εποχή των άκρων - Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Γ. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Έρευνα με επικεφαλής τους Wadsworth. J. and Gregg. P. του London School of Economics, που δημοσιεύθηκε στον Observer στις 10 Ιανουαρίου 1997, σελ.10.
- Beveridge, H. (1944), *Full Employment in a Free Society*, George Allen and Unwin.
- Block, F. (1975), "Contradictions of Capitalism as a World System" *Insurgent Sociologist*, vol.1, Oregon USA.
- Braverman, H. (1974), *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York.
- Brenner, Y. (1986), *Capitalism, Competition and Economic Crisis (Structural Changes in Advanced Industrialised Countries)*, Wheat-seaf Books.
- Brett, E. (1986), *The World Economy since the war: The Politics of uneven development*, Macmillan.
- Calder, A. (1971), *The People's War*, Panther.
- Carnoy, M., Castells, M., Cohen, S., Cardoso, F. (1993), *The new global economy in the information age (Reflections on our changing world)*, The Pennsylvania State University Press.
- Crouch, C. (1993), *Industrial Relations and European State Traditions*, Clarendon Paperbacks-Oxford, New York.
- Economic Policy Institute. (1996), *The State of Working America*, Washington.
- Frank, A. (1980), *Crisis: In the World Economy*, Holmes-Meier.
- Gallie, D., Marsh, C., Vogler, C. (eds.) (1994), *Social Change and the Experience of Unemployment*, Oxford University Press.
- Gill, C. (1991), *Work, Unemployment and the New Technology*, Polity Press, Cambridge.
- Gill, S., Law, D. (1988), *The Global Political Economy*, Harvester-Wheatsheaf.
- Hobson, J. (1992), *Work and Wealth*, Routledge/Thoemmes Press, London.
- Jackson, M. (1991), *An Introduction to Industrial Relations*, Routledge, London.

Knights, D. ,Willmott, H.(eds.) (1988), *New Technology and the Labour Process*, Macmillan.

Lindbeck, A. ,Snower, D. (1988), *The Insider-Outsider Theory of Employment and Unemployment*, The MIT Press.

Marglin, S. ,Schor, J.(eds.) (1991), *The Golden Age of Capitalism*, Clarendon Press-Oxford, New York.

Mathias, P. ,Davis, J. (1996), *Enterprise and Labour-The Nature of Industrialisation*, Blackwell Publishers, Oxford.

Novak, T. (1988), *Poverty and the State*, Open Uneversity Press-Milton Keynes, Philadelphia.

Oyen, E.(edt.) (1986), *Comparing Welfare States and their Futures*, Gower, Vermont.

Philpott, J.(edt.) (1997), *Working for Full Employment*, Routledge.

Teague, P. ,Grahl, J. (1992), *Industrial Relations and European Integration*, Lawrence and Wishart, London.

